

319.994

13
2004

36

Ókortudományi Értesítő

XIII. szám

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztő:

Forisek Péter
Keisz Ágoston

Debrecen
2004

A kiadvány az Ókortudományi Társaság erkölcsi támogatásával jelent meg.

Felelős kiadó a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője.

ISSN 1417-8532

Címeink:

weboldalunk: <http://delfin.unideb.hu/~history/okor/oke.html>

Németh György

ELTE BTK Ókori Történeti Tanszék

1364 Budapest Pf. 107

kritias@freemail.hu

Forisek Péter

DE Ókortörténeti Tanszék

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

pforisek@freemail.hu

Keisz Ágoston

keisz@mail.datanet.hu

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban négy PhD disszertáció téziseit közöljük.

Liptay Éva

Az adózás rendszere Egyiptomban a Középbirodalom idején

Doktori értekezés tézisei *

1. Bevezetés

A középbirodalmi adózással kapcsolatban három kifejezést szoktak a leggyakrabban 'adó'-ként fordítani vagy értelmezni: az *jnw*-t, a *b3kw*-t és a *htr*-t. A disszertáció azt a feladatot tűzte ki céljául, hogy a három kifejezést úgy értelmezze, hogy sikerüljön a jelentésbeli különbségeiket feltárni, hiszen nyilvánvaló, hogy nem vonatkozhat egyszerre mind a három ugyanarra a jelentésszegmentumra – mindeközben viszont egyértelmű, hogy szoros kapcsolatot kell feltelegnünk köztük.

A kutatás során a következő módszertani szempontokat tartottam szem előtt:

1. A korszaknak lehetőleg minden írásos forrását igyekeztem megvizsgálni és figyelembe venni az anyaggyűjtés során, aszerint csoportosítva őket, hogy milyen típusú szövegről van szó. Egyértelmű, hogy egészen más céllal íródott egy hieratikus formában, papiruszon rögzített elszámolás, mint például egy sírsztélé hieroglif felirata vagy egy *wadi*-beli expedíciós feljegyzés. Jól használhatónak bizonyult egy olyan felosztás, amelyik a szövegeket aszerint rendezte csoportokba, hogy adminisztratív vagy nem adminisztratív dokumentumról van-e szó. Kétségtelen, hogy az adminisztratív szövegek a dolgozat célja szempontjából sokkal „értékesebbek”, mivel feltételezhetjük, hogy pontosabban használják az adózással és beszállgatással kapcsolatos különböző kifejezéseket, mint a nem adminisztratív célból készült feljegyzések. Ez utóbbiak viszont éppen eltérő céljuk és tartalmuk révén szolgálnak fontos összehasonlítási alapul.

Másrészt azonban az ilyen csoportosítások elvégzésekor állandó nehézséget okoz az egyiptomi irodalomra / írásbeliségre jellemző vonás, hogy bizonyos műfajok, szövegtípusok sok esetben egy másikon belül, illetve egymással összefonódva jelennek meg.

2. A szakirodalom már sokat foglalkozott a disszertáció által vizsgált szavakkal, de általában az újbírodalmi használatukat helyezték előtérbe, a korábbi előfordulásokat sokkal kevesebben vizsgálták, a szóbanforgó szavak első előfordulásainak, alapjelentéseinek feldolgozását pedig még ennél is kevesebben tekintették irányadónak. Márpedig a dolgozat elkészítése során meggyőződésemmé vált, hogy éppen ezek jelentik a kulcsot a tárgyalt fogalmak megértéséhez. A *htr* és a *b3k.w* ugyanis éppen az általam vizsgált korszak hajnalán, az első átmeneti korban tűnik fel először a magánsírokban. Az *jn.w* óbírodalmi előzményei pedig a szó középbírodalmi jelentésének csupán egyik – bár roppant lényeges – árnyalatát használják. Éppen ezért a vizsgált középbírodalmi szavak használatának történeti előzményeivel, az Óbírodalommal részletesebben is foglalkoztam, a újbírodalmi előfordulásokra viszont csak utalások formájában tértem ki, ha ez az egyes középbírodalmi példák szempontjából fontosnak tűnt.

3. Mivel az egyiptomi gondolkodás és nyelv kategóriái nagyban különböznek a miénktől, elsősorban nem a szavak lefordítására törekedtem, hanem a *fordítást megelőző alapos vizs-*

* Eötvös Loránd Tudományegyetem. Történelemtudományi doktori iskola, egyiptológia program. Témavezető: Dr. Luft Ulrich egy. tanár.

gálatra helyeztem a hangsúlyt, amely magában foglalja a szóbanforgó kifejezés és a vele együtt használt szavak kapcsolatának az elemzését. Esetünkben adminisztratív kategóriákról lévén szó, a felmerülő titulusok, hivatali címek számbavétele is lényeges volt.

*

Az értekezés hat fejezetből áll. A bevezetésben (1.) néhány olyan jelenségre hívja fel a figyelmet a dolgozat, amelyek az összegyűjtött anyag feldolgozása során az egyiptomi adókirovás, adóbegyűjtés és adófizetés legjellemzőbb, viszont eddig kevésbé hangsúlyozott vonásainak bizonyultak:

A. Az állam bevételeinek egyik fő forrása az egyiptomi lakosság munkája által előállított - főleg mezőgazdasági - termékekből származott: az egyiptomi állam megadóztatta a mezőgazdasági tevékenységet. A másik fő jövedelmi forrás az emberek munkaereje volt. A disszertációban feldolgozott középbirodalmi források arra engednek következtetni, hogy a természetben fizetendő adótipusok és a végső soron szintén természeti javak beszolgáltatásában realizálódó *corvée*-munkák (mint pl. a mezőgazdasági *corvée*) nem különültek el élesen egymástól: nincs jele annak, hogy külön kategóriát alkottak volna. Ezt bizonyítja, hogy a források mindkét esetben szemmel láthatólag a *b3k.w* szót használják ezek megjelölésére.

B. A vizsgált szövegekben, amelyek persze az írástudó „felső tízezer” szemszögéből és kapcsolatrendszerén keresztül láttatják a valóság egy-egy darabkáját, az *intézmények közötti redisztribúció*, valamint két intézmény / illetve egy egyén és egy intézmény viszonylatában a *reciprocitás* jelensége jellegzetesen kimutatható.

Az egyén és egy-egy állami intézmény között fennálló reciprocitás esetében végső soron a király az, aki a népe nevében hadat viselő, az istenekkel kontaktust teremtő, a bíráskodó, a halotti kultuszról gondoskodó szerepéért *viszonzásul* várja el Egyiptom lakosságától az adót és azt, hogy kíséretét (*Hórusz*-követés, Udvar stb.) és hivatalnokapparátusát ellássa.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kutatás mai állásán a működő gazdasági rendszer(ek)nek csupán egyes elszigetelt részeire van rálátásunk – a teljes kép valószínűleg jóval sokrétűbb, színesebb és változatosabb volt annál, minthogy egyetlen sémába beilleszthető legyen.

C. Az egyének által beszolgáltatandó adó mennyisége nem lehetett szélsőségesen nagy összeg, hiszen a fáraónak érdekében állt az adóbázisának fenntartása. A király az adóbevételekből biztosított bizonyos közjavakat (*public goods*), amelyek a magasabb termelékenységet szolgálták, és amelyeket az egyén vagy az egyének kis csoportjai nem lettek volna képesek létrehozni és fenntartani. Az államnak ez a fajta jótékony hatása az ország lakóinak megélhetésére (*‘the positive welfare effect of the dictatorship’*) azért jelentősebb a térség más országaival képest Egyiptomban, mert annak egyik alapfeltétele, hogy az uralkodó hosszútávon gondolkodjon, különben nem áll érdekében az időtálló közjavak finanszírozása (*generációkban – dinasztiákban – való gondolkodás*).

D. Az egyiptomi „adó”-fogalom sokkal inkább valamiféle „megosztásra” vagy „elosztásra” utal. A király elsődlegesen csupán a saját és kísérete ellátásának a biztosításában érdekelt, és az eszközt, amivel ezt eléri, az Óbirodalom idején nem is helyes ’adózás’-ként értelmezni, hiszen az akkor használatos *md* jelentése sokkal inkább ’az összeszámolt javakból származó hányad’.

Az ’adó’ szónak ez a jelentésárnyalata (*‘osztalék’ / ‘részesedés’*) a jelen disszertáció középbirodalmi példáiban is világosan kimutatható. A föld megművelőjének valamilyen formában részesednie kellett a termésből, hogy érdeke legyen annak előállítására. A föld tulajdonlásában illetve birtoklásában / a föld megművelőjének a földhöz való viszonyában sokféle átmeneti kategória létezett. Az adó beszedésével megbízott hivatalnok számára viszont csupán az volt fontos, hogy *ki a felelős* a befizetésért. A különböző függési fokozatokhoz különböző

mértékű kvótát rendeltek hozzá, amelyet a termelőnek mint a termés egy részét be kellett szolgáltatnia egy, a hozzá képest a társadalmi hierarchia következő szintjén álló egyénnek. Az egyiptomi nyelv nem tesz különbséget az 'aratás' maga és az aratás részeként vagy következtében fizetett adó / bérleti díj között. Ez azt jelenti, hogy mindenki számára a megmaradó rész az ő saját *osztaléka / részesedése (share)*, avagy az ő saját *šmw*-ja.

2. A középbiriodalmi *jn.w*-fogalom

A. Az *jn.w* tág jelentése

Az illahuni archivumban (2.1.1.) jól kimutatható az a tendencia, hogy az *jn.w* viszonylag tág jelentését ('*behozott javak*' / '*jövedelem*') a kontextus segítségével szűkíteni igyekeznek. Az *jn.w* szinte soha nem önmagában jelenik meg, csak azokban az esetekben, ha teljesen egyértelmű, hogy melyik fajtájáról van szó. II. Szeszósztrisz halotti templomának (*Šhm z-n-wsr.t m3^c-hrw*) bevételei között az *jn.w j3m* (2.1.1.1.), az *jn.w htp-ntr* (2.1.1.2.) és az *jn.w hbjj.t* (2.1.1.3.) kifejezésekkel találkozunk. Ilyen típusú bevételekre egy középbiriodalmi templom a jelek szerint a környező más templombirtokoktól (többek között a királyné halotti alapítványbirtokáról is), illetve a vele egy körzetbe eső állami hivataloktól és közigazgatási egységegtől (pl. nomoszközpont) számíthatott (2.1.1.4.).

A templomi *htp-ntr* intézmény szemmel láthatólag elsősorban a különböző ünnepek kapcsán számított külső forrásokból érkező bevételekre (*jn.w j3m*, *jn.w hbjj.t*). A nomoszkormányzótól (*h3tj-^c*) és más hivataloktól elsősorban húsáldozatot vártak el. Illahunban a nomoszkormányzó a hivatali birtok jövedelméből ünnepenként egy-egy szarvasmarhát (bika) volt köteles küldeni.

A londoni papiruszanyagban, ami a halotti templombirtokkal szoros kapcsolatban álló, annak feletteseként működő *Htp z-n-wsr.t m3^c-hrw* település hivatali iratait tartalmazza, szintén megjelenik néhány esetben az *jn.w*. A különböző hivatalok illetve gazdasági egységek jövedelmeit és kiadásait részletező listákon külön feltüntetik, hogy egy-egy tétel milyen címen érkezett. Az *m jn.w* megjelöléssel arra utalnak, hogy két egyenrangú intézmény közti redisztribúció részeként érkezett valami: világosan megkülönböztetik tehát az ilyen tételeket az olyanoktól, amelyek egy alárendelt intézménytől vagy egyéntől adóként (*m b3k.w*) érkeztek (2.1.1.5.).

B. Az *jn.w* mint az intézmények közötti redisztribúciós folyamat része

Adminisztratív kontextusban az *jn.w* az illahuni anyagon kívül a Reisner-papiruszban és a „nagyobbik” Pap. Boulaq 18-ban is megjelenik. A Reisner-papirusz néhány listájában (2.1.2.) a *Htp z-n-wsr.t m3^c-hrw*-ból származó adatokhoz hasonlóan az intézmények közötti redisztribúciós folyamat egyik fázisaként említik az *jn.w*-tételek érkezését. Az *jn.w* ismét összefoglaló kategória: '*mindaz, ami beérkezett*'. Alatta részletezik, hogy honnan jöttek a szállítmányok: milyen intézménytől vagy területről (*m*), illetve kitől (*m-^c*). Az egyes, meghatározott forrásból származó tételeket az *jn.jjt* melléknévi igenévvel jelölik. Az *jnjj.t* az újbiriodalmi Deir el-Medinében – a középbiriodalmi Reisner-papirusz adataihoz hasonlóan – egyértelműen egy konkrét küldemény megérkezésére, és sok esetben a forrására is utal, az *jn.w* ellenben egy, a gazdasági terminológiában használatos, elvontabb – konkretizálандó – kategóriának tűnik.

C. Az *jn.w* mint különleges juttatás

A „nagyobbik” Pap. Boulaq 18 (2.1.3.) a 13. dinasztiai thébai palota ellátmányainak listáit rögzítette egy adott időszakban. A rendszeres napi fejadagokat az '*k.w* kifejezéssel jelölik. Az *jn.w*-tételek olyan dolgokra vonatkoznak, amelyek valamilyen szempontból – mennyiségük vagy minőségük tekintetében – eltérnek a rendszeresen érkező jövedelmektől.

Az adminisztratív szövegekben tehát az *jn.w* két jelentésszegmentumát kell kiemelni:
valamilyen *külső forrásból érkező* jövedelem
valamilyen *különleges, a megszokottól eltérő* jövedelem.

D. A „rituális” *jn.w*

A nem adminisztratív céllal íródott szövegek (középbirodalmi sírok feliratai és halotti sztélék) között meg kell különböztetni a biográfiai tárgyú (2.2.1.) feliratokban szereplő és a rituális kontextusban megjelenő (2.2.2.) *jn.w*-t. Az előbbiben a szó jelölheti egy település jövedelmét, vagy külföldről érkezett állami bevételt, valamint valamilyen különleges, nem mindennapi juttatást, ajándékot. Ezek a jelentések párhuzamba állíthatóak az adminisztratív szövegek adataival.

Azokban az esetekben azonban, amikor az *jn.w* a halotti rituáléval hozható kapcsolatba, a szó különleges helyzetbe kerül. Az „*jn.w* megismerésének” (*m33 jn.w*) a motívumával három szituációban találkozhatunk: a sír tulajdonosa a halotti áldozat átvételekor, a mocsári halászat és madarászat során, valamint a birtokon folyó mezőgazdasági munkák ellenőrzésekor veszi számba a jövedelmeket.

A *m33 jn.w* eredetileg Fáraó egyik feladata az újévi (*wp-rnp.t*) rituálé során. A király személyes megjelenése ez megifjodott uralkodóként, sólyom-mivoltát jelző ornátusban, amikor fogadja az ország közigazgatását irányító hivatalnokok ajándékait. Ezek részben rituális jellegű ajándékok a fáraói kultusz számára (*tp-dr.t*), részben pedig az általuk vezetett gazdasági és közigazgatási egységek által megtermelt előző évi jövedelem adatai (*jn.w*). A magánsírokban ábrázolt „megismerésnek” a valóságos eseményen túl rituális jelentősége is van: egyrészt a megújulási ünnephez való kapcsolódása (*a királyi megjelenésen való részvétel!*) miatt, másrészt mert a 'megismerés' mágikusan egyet jelent a megismerlétek birtoklásával.

Ugyanezt teszi a valóság szintjén a vezír, akinek az országban megtermelt javak regisztrálása az egyik kötelezettsége (ld. *Rehmiré-sír*). A *m33 jn.w* tevékenység ugyanis a realitásokban gyökerezik: akinek a sírjában megjelenik, az valóban ezt a tevékenységet végezte életében. Másrészt viszont különösen alkalmas arra a célra, hogy a sírban a halott megújulását ábrázolják rajta keresztül. A nomoszkormányzónak életében a *hívásánál fogva* alkalma volt arra, hogy résztvegyen a királyi megjelenéseken, s ily módon a megújulások részese legyen, így joggal remélte, hogy minderre a túlvilágon is lehetősége nyílik majd.

Az *jn.w* jelentése a fent elemzett rituális kontextusban is megegyezik az eddig tapasztaltakkal: *különleges, ünnepi alkalomról* van szó és jelentős szerepet kap a „*külről érkeztség*” motívuma is. Fel kell hívni a figyelmet azonban a *reciprocitás* elvének érvényesülésére is: a Fáraó megismerléli az ország különböző közigazgatási egységeiből befolyt jövedelmeket (*jn.w*), az arra legméltóbb hivatalnokainak viszont ő maga oszt ajándékot (szintén *jn.w*!).

E. Az *jr(r).w*

A magánsírok ábrázolásait kísérő feliratok alapján megállapítható, hogy az *jr.t jr(r).w* tevékenység (2.2.2.5.), amikor a hivatalnok a rábízott terület állattenyésztéssel kapcsolatos jövedelmeit ellenőrzi, ugyanúgy a *m33*-rituálék körébe tartozik, mint az eddig említett tevékenységek megismerlése. Az *jr(r).w*-t hagyományosan 'adó'-ként vagy 'regisztráció'-ként értelmezik.

A disszertáció számos példa felsorakoztatásával igyekszik bizonyítani, hogy az *jr(r).w* fogalom alapjelentése egyszerűen az 'állattenyésztés' mint tevékenység. A *m33 jr.t jr(r).w* ebben az esetben nem más, mint ennek a tevékenységnek a megismerlése, az *jr(r).w* szó pedig egyben az állattenyésztés számban is megnyilvánuló eredményét, a *gyarapodást* is jelenti. Úgy gondolom tehát, hogy az *jrr.w* a nyáj gyarapodására illetve gyarapítására vonatkozó kifejezés, magyarra pedig a legtalálósabban a 'tenyésztés' / 'tenyészet' szóval fordíthatnánk ezekben az esetekben.

3. A középbirodalmi *htr*-fogalom

A. A *htr* mint előzetesen kirótt mennyiség

Illahunban (3.1.1.) a *htr*-tételek mindig a templom előzetesen kiszabott és elvárt bevételeire vonatkoznak: az elemzett szövegekben szinte kizárólag a szarvasmarha-áldozathoz szükséges jószágra. Az elszámolásokban a *rht* és *htr* gyakori együttes használata is azt jelzi, hogy előzetesen kiszabott és listázott beszolgáltatási kötelezettségekről van szó. A *rht* olyan listát, a *htr* pedig olyan mennyiséget jelez, aminek az adatait a későbbiekben teljesíteni kell. Látható tehát a *rht* és a *htr* fogalmak közti szoros kapcsolat, ami a két szó közös jelentésmagján, az 'előzetesség'-en alapszik.

Minthogy a *htr* szemmel láthatólag az elvárt ünnepi bevételekre utal, a *hbjj.t*-tel kapcsolatban felmerül az *jn.w* és a *htr* fogalmak közötti párhuzam: az előre kiszabott *htr hbjj.t* számadat az *jn.w hbjj.t*-mennyiség beérkezésekor realizálódik, és persze módosulhat is. Más szóval: a *htr hbjj.t* előzetes kalkulációt feltételező, az ünnepi áldozatra való kíváncsi, az *jn.w hbjj.t* pedig az ünnepi áldozat ehhez viszonyított valóságos bevétele.

Az, hogy a *htr* az illahuni halotti komplexum archivumában mindig az ünnepekkel összefüggésben jelenik meg, nem azt jelenti, hogy ez volt az alapjelentése. *Inkább arra utal, hogy az illahuni templomban éppen az egy esetben érezték indokoltnak a szó használatát.* A templomban celebrált ünnepekhez szükséges áldozatra szánt dolgokkal (legfőképpen az bika-áldozattal) kapcsolatban használják, amelyeket úgy tűnik, főleg a nomosztól vártak, mégpedig az előzetesen meghatározott mennyiségben.

A *Rehmiré*-sírban a vezír kötelességei között említik a *htr-ntr* felügyeletét is (Vezír R 28). Nyilvánvaló, hogy ez jól egybevág az illahuni archivumban tapasztaltakkal, ahol a templomi *htr-ntr*-hivatal gyakran reklamált a meg nem érkezett, elmaradt (*nfr.w*) küldemények miatt, amelyeket a központi adminisztráció helyi intézményétől vártak. Ez utóbbiak vezetői pedig a vezír beosztottjai voltak.

A *dbh.t-htr* / *dbh.w* kifejezés szintén párhuzamba állítható a *htr*-rel (3.1.1.2.). Ami ugyanis a templom számára külső forrásból igényelt *dbh.t-htr*, az a nomosz adminisztrációjában mint *htr*-igény jelenik meg, ugyanezen igények aktualizálódásai pedig a templomi nyilvántartásban az *jn.w* különböző formái (*jn.w htr-ntr*, *jn.w hbjj.t*, *jn.w j3m*) lesznek.

B. A *htr* mint az intézmények közötti redisztribúciós folyamat része

A II. Reisner-papirusz elszámolásaiban (3.1.2.) előforduló *htr* kifejezéssel láthatólag azokat a rézöntvény-egységeket összesítik, amelyeket a szóbanforgó thiniszi királyi műhely (*wrh.t n pr-3*) az adott időszak egy-egy napján az előzetesen rögzített igénylés alapján (*rht*) kap a környező településektől / közigazgatási egységektől.

Az ugyanitt előforduló *dj.w r htr*-kifejezésre közvetlen párhuzamot lehet találni egy sok szempontból hasonló kontextusban: a deir el-medinei munkástelepülés iratai között. A *htr* szóval a munkások rendszeres ellátmányát jelölik a település 19-20. dinasztiai irataiban. Néha azt is megjegyzik, hogy ez a *htr* a fáraó kincstárából, a vezíri és / vagy a kormányzói hivatalból származik: a Csapatnak utalja ki a kincstár a vezíri hivatal utasítására.

Az, hogy a vezír pontosan az ilyen *htr*-ként kiutalt *k.w*-ellátmányok felügyeletét is köteles ellátni, világosan kiderül a *htr-ntr* és a *htr* kapcsolatának tárgyalásakor már említett *Rehmiré*-féle instrukcióból (Vezír R 28). A *htr*-nek az *k.w*-val való együttes használata nyilvánvalóvá teszi, hogy olyan királyi alapítású intézményekről van szó (templomok illetve királyi műhelyek, munkástelepek és projectek), amelyeknek ellátását a vezírnek kell koordinálnia.

A fenti gazdasági kapcsolatokban tehát valamilyen módon valódi reciprocitás érvényesül, hiszen a király, illetve az általa megbízott intézmény a végzett tevékenységért ellátmányt ad, ellentétben a *b3k.w*-kötelezettséggel, amit minden alattvaló a közvetlen feljebbvalójának tartozik beszolgáltatni, és ami – elméletileg ugyan nem, – de a gyakorlatban és közvetlenül „vi-

szonzatlan” marad.

Az adminisztratív szövegekben sem az *jn.w*-nak, sem a *htr*-nek nincs közük a személyes kötelezettségekhez (mint amilyen az évente kirótt *b3k.w*-adó). Láthatóan inkább a hivatalok közötti redisztribúciós folyamat egyes fázisairól van szó. Előre rögzítették annak a rendjét, hogy a gazdaság ill. közigazgatás melyik adminisztrációs szerve (templom, nomosz, település, állami intézmény stb.) melyik másiknak tartozik egy bizonyos – szintén előre meghatározott mennyiségű – természetbeni küldeménnyel.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a középbirodalmi adminisztratív szövegekben megjelenő „*htr*-kötelezettségnek” a következő sajátosságai kapnak hangsúlyt:

- egy *előzetes* megállapodás során róják ki – egy meghatározott időpontban kell teljesíteni a későbbiekben

- a megállapodó felek között egyfajta kölcsönösség, *reciprocitás* áll fenn, a teljesítendő kötelezettség tehát nem egyoldalú

- *hivatalok* között és soha nem személyekre szabva jelenik meg.

C. A *sk3 m htr* kifejezés az első átmeneti korban

Minden jel arra vall azonban, hogy egészen más a helyzet a nem adminisztratív kontextusban előforduló *htr*-rel (3.2.). Ezeken a helyeken a szót szemmel láthatólag az alapértelemben használják, ahol a jelentés még igen közel áll annak első óbirodalmi előfordulásaihoz. Lényeges az is, hogy a *htr*-nek ez a nem adminisztratív szövegekben való előfordulása *megelőzi* időben az adminisztratív szövegekben használt átvitt értelmű használatát: a *sk3 m htr* kifejezés (3.2.1.) az első átmeneti korban „jön divatba”, amikor a központi hatalom gyengülésével a vidéki nyájak magántulajdonba kerültek. Az állatállomány reorganizációja csak a Középbirodalom elején indul meg újra. Az első átmeneti kori földművelésben hirtelen olyan fontos szerepet kezdett játszani az (egy vagy több) igásállat birtoklása, hogy a szövegek tanúsága szerint a jómód egyik fokmérője lett. A kor biográfiai felirataiban szereplő egyik kedvelt toposz a *sk3 m htr*(=f), ami a felirat állítójának gazdasági hatalmát volt hivatott hangsúlyozni ('*a saját fogatával szántani*').

D. A *htr* jelentése

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a *htr* szó elsőként a mezőgazdasági munkákkal kapcsolatban, '*igásállat*' jelentésben szerepel az önéletrajzi szövegekben. Ez az alkalmazás logikusan következik a szó Piramisszövegek-beli első előfordulásából (Pyr. 2080), ahol annak a létrának a *két oldalát összeerősítő / egymáshoz rögzítő kötelékek* jelölésére alkalmazzák, amelyen az uralkodó feljuthat az égbe.

A Koporsószövegekben (CT II 146 a-b / spell 122 ~ Pyr. 2268 a-b) megjelenő, helyhatározói szerepet betöltő *m htr.tj* kifejezés biztosan a négy, eget tartó *hh*-isten vagy a négy *Hórusz*-fiú egyikének földrajzi helyzetére utal. A *htr.tj* szó duális alakja a legnagyobb valószínűséggel 'két végpont vagy határ közötti összeköttetést / kapcsolódási pontot' jelöl, mégpedig jelen esetben az Ég és a Föld négy (kétszer két) kapcsolódási pontját.

Mind az első átmeneti kori szövegekből (*sk3 m htr*), mind a Piramisszövegekből kiderül, hogy nemcsak maga a *kötélék-jelleg*, az összekötés ténye a lényeges, hanem az is, hogy *két dolgot kötnek össze*. Éppen ezért felmerül annak a valószínűsége, hogy a *htr* a *tr* szó *h*-preffixummal képzett alakja lehet, hiszen az *jtr.w* > *tr* jelentése nem más, mint egy térben vagy időben kiterjedő dolog tartama, vagyis *két végpontja*. Eszerint a *htr* nemcsak általában két dolog, hanem – a *tr*-ből kiindulva – konkrétan *térbeli* vagy *időbeli határok összekapcsolását* jelenti. A *htr* az a hely vagy időpont, ahol / amikor valaminek a két végpontja valami által összekapcsolódik.

A középbirodalmi adminisztratív szövegekben ugyanez a szó már átvitt értelmű: a két dolog, ami összeköttetésbe kerül, nem más, mint a két intézmény, amelyek kölcsönösen kötele-

zettséget vállalnak egymás felé mint a redisztribúciós folyamat két „végpontja”. A *htr* által összekapcsolt *intézménypár* között egyfajta „szimmetria”, kölcsönösség (*reciprocitás*) figyelhető meg: a *htr* az az egyik részéről előzetes megegyezés alapján kirótt ellátmány, amit a másik a megbízás teljesítésével, *jn.w* formájában viszonz. Ily módon a jelentésátvitelt nem nehéz megmagyarázni: a közös elem pedig az *összekötöttség / kötelezettség*. A *rht*-lista jelenti a garanciát arra, hogy a kötelezettséget mindkét részről teljesíteni fogják. Az adminisztratív szövegekben használt *htr* tehát a tranzakciónak az időbeli kiterjedésére, a kezdetére és a végére helyezi a hangsúlyt, így a kifejezés különösen alkalmas arra, hogy egyszerre fejezze ki az előzetes elvárást és a teljesítési kötelezettséget.

4. A középbirodalmi *b3k.w*-fogalom

A. A *b3k.w* mint személyekre kirótt, természetben fizetendő szolgálat

Az adminisztratív szövegek közül a *b3k.w* kizárólag az illahuni archivumban jelenik meg. Az archivumon belül is különleges figyelmet érdemelnek az ún. *jn.w b3k.w*-listák (4.1.1.1.). (Az *jn.w-b3k.w* szókapcsolat egyben egy újabb példát is mutat az *jn.w* jelentésének a leszűkítésére egy vele szoros kapcsolatban álló másik kifejezés segítségével.) A szóbanforgó listákban a közvetlenül egy-egy megnevezett személytől származó *jn.w b3k.w* tételek váltakoznak az *jn.w t3-r-t3* tételekkel, amelyeknek beszállítással szemmel láthatólag egy-egy megnevezett személy van megbízva. Bár a listák töredékesek, az nyilvánvaló, hogy minden egyes tételhez egy-egy *heqat*ban fetűtetett gabonamennyiség is tartozott.

A *t3-r-t3* jelentéséhez (4.1.1.2., 4.1.1.3. és 4.1.1.4.) akkor jutunk közelebb, ha az *r-t3* kifejezést mint összetett adverbiumot fogjuk fel, hiszen az az adott korszakban más igékkel együtt vagy önmagában több helyen is megjelenik állítmányi helyzetben. Az ige jelentését ekkor 'valaminek véget vetni / véget érni' értelemben árnyalja. A *t3-r-t3* kötelezettség jelentése így szó szerint: 'megragadni valamit, hogy ne legyen / megszűnjön'. A Pap. Berlin 10015 alapján valószínűsíthető, ez a szolgáltatípus egy bizonyos földterületen (*hbs.w*) végzendő mezőgazdasági idénymunkát (*sk3*) jelöl, amelyen az emberek a környező településekről voltak kötelesek megjelenni.

Ennek alapján megállapítható, hogy a *b3k.w* a saját földön végzett mezőgazdasági munka után fizetendő éves adó, a *t3-r t3* viszont minden jel szerint az állami földeken végzett kötelező idénymunkáról, illetve az ebből származó, a birtok tulajdonosa felé benyújtott teljes beszolgáltatásról van szó. A kötelező mezőgazdasági munka eredménye és következménye az aratás / a termésben aktualizálódó terményadó. Ezen az alapon függ össze a *b3k.w* szó 'munka' és 'adókötelezettség' jelentése is.

A *jn.w b3k.w*-listák dátuma (4.1.1.7.) Illahunban következetesen a *šm.w* évszak első hónapjára esik, amikor (augusztus) elvileg az áradás még nem vonult le. Ebből következik, hogy amennyiben a középbirodalom végi Fajjumban nem tudták volna szabályozni a beáramló víz mennyiségét, úgy a szóbanforgó időpontban a Fajjum-oázis területét borító víztömeg miatt semmiféle mezőgazdasági munkát nem végezhetek volna.

Az (*jn.w*) *b3k.w* / *t3-r-t3* tehát egy áradás utáni előzetes felméréssel kapcsolatos adat. Azt jelöli, hogy az áradás levonultával felmért elárasztott területek nagysága alapján mennyi termés / bevétel (*jn.w*) várható, és hogy ennek alapján mennyi adó (*b3k.w*) gyűjthető, illetve mennyi *corvé*-munkából származó jövedelem hajtható (*t3-r-t3*) be. Ugyanannak az eseménynek a rögzítéséről van szó, mint az újbírodalmi Wilbour-papiruszban, ami az évnek ugyanebben a szakában keletkezett.

Az *m b3k.w* (4.1.1.9.) és a *hsb b3k.w* (4.1.1.10.) kifejezések szintén a *b3k.w* megszámlálható voltára világítanak rá. A megszámlálhatóság a *b3k.w* jelentésének egyik fontos aspektusa.

B. Az aratást megelőző termésbecslés

Az *jn.w b3k.w*-listák és az áradás utáni előzetes felmérés kapcsán meg kell említeni, hogy az aratás előtt közvetlenül még egyszer felmérték a várható termés mennyiségét, hiszen az álló gabona alapján már sokkal pontosabban meg lehetett becsülni azt. A beszolgáltatandó rész mennyisége így részben a megművelhető földterület nagyságától (és ily módon persze az áradás mértékétől), részben pedig a termés mennyiségétől függött. A földterület nagysága és minősége az adórátát határozta meg, a termés nagysága pedig a mennyiségi arányokat módosíthatta. Az adó az aratáskor (*šm.w*) elvégzett munkában (*b3k.w*), illetve a termésnek egy szintén előre meghatározott hányadában nyilvánul meg (4.1.1.8).

Minden valószínűség szerint az aratás előtti inspekciónak utal a *hb jn.w* kifejezés, ami az Illahunhoz közel eső Haragehben talált egyik papiruszon többször is felbukkan. A két felmérés összehasonlíthatósága végett a disszertáció a 4., és nem a 2. fejezetben az *jn.w*-val kapcsolatban tárgyalja a *hb jn.w* kifejezést (4.1.3.).

A Pap. Harageh III-on egy késő 12. dinasztiai termésfelmérés és adókirovás („assessment”) során készült hivatali napló töredéke olvasható, amelyben a felmérés helyszínéről, időtartamáról és az azt elvégző személyekről készített feljegyzést az írnok. A procedura összevethető a Ramesszida-kori sírok felmérési jelenteteivel, amit a hivatalnokok álló gabona mellett, vagyis egyértelműen közvetlenül az aratás előtt végeztek el (4.1.3.2.).

A problémát a Pap. Harageh III. felmérésének a dátuma (4.1.3.3.) jelenti: az ugyanis a papiruszt először publikáló Smither szerint januárra, pontosabb számítások szerint december végére kellett, hogy essen, amikor a fentiek szerint legfeljebb zöldellő vetésre, de – a *hb jn.w* aratás előtti felmérésénél joggal elvárható – álló gabonára semmiképp sem lehetett még számítani. A probléma magyarázata ismét a késő középbirodalmi Illahun és a vele szomszédos Harageh különleges helyzetében rejlik. A Pap. Harageh III-ban szereplő januári aratás előtti felmérés csak abban az esetben elképzelhető, hogy ha egy Illahunnál létrehozott csatornarendszer és zsilip segítségével már ebben az időben szabályozni tudták a megáradt vízmennyiség eloszlását. A vetés így kb. 5 hónappal azelőttre, vagyis nagyjából augusztusra esett. Ez a dátum viszont pontosan egybevág az imént tárgyalt, áradás előtti felmérést rögzítő *jn.w-b3k.w*-és *t3-r-t3*-listák dátumaival (4.1.1.7.), ami a 12. dinasztia végi Illahunban következetesen a *šmw* évszak I. hónapja. A Pap. Berlin 10015 szerint pedig a szántás is ugyanekkor történt a *hbs.w*-földeken, vagyis ebben az esetben nem az általánosan elfogadott novemberi dátum érvényes. Elképzelhető az is, hogy a vízszabályozás következményeképpen a Fajjum-oázisban már ekkor lehetőség volt az évenkénti két aratásra, de ez további adatok hiányában nem bizonyítható.

C. A *b3k.w* jelentésárnyalatai a nem adminisztratív középbirodalmi forrásokban

A nem adminisztratív kontextusban megjelenő szövegeket négy csoportba osztva tárgyalja a dolgozat: magánemberek sírfeliratai (4.2.1.) és sztéléi (4.2.2.), expedíciós feliratok (4.2.3.), valamint királyi feliratok (4.2.4.).

1. A kiindulópont az Óbirodalom idején megjelenő *b3k* ’szolga’ kifejezés, ami egy, valakinek az alárendeltjeként tevékenykedő személyt jelöl. A hierarchia láncolatában a legkülönbözőbb helyeken fordulhat elő a *b3k* kategória: mindenki lehet *b3k*-ja a közvetlen feljebbvalójának, de az összes Egyiptom határain belül élő személy alapján véve *b3k*-ja a Fáraónak. Ugyanez mondható el a Fáraóval kapcsolatban álló istenekről is: mindenki szolgálja őket, akárcsak a királyt. A Koporsószövegekből pedig az derül ki, hogy a megistenült halott számára is hasonló sorsot reméltek.

A vizsgált korszakban ennek kapcsán két fontos folyamat figyelhető meg:

a. Az első átmeneti kor második felében a Délről kiinduló egyesítő törekvések sikereinek egyik mutatója, hogy a thébai uralkodó megbízott hivatalnokai elkezdnek *b3k.w*-t szedni a meghódított területeken (*Dzsemi*-sztélé, *Henenu*-sztélé).

b. A Középbirodalom elején vezetett sikeres hódító hadjáratok során Alsó-Núbia meghódított részeit az egyiptomi közigazgatás alá rendelték. Ezzel egyidőben megjelennek az első utalások az ott élők *b3k.w*-munkájára és *b3k.w*-kötelezettségeire. Ezeknek csak egy részéről állapítható meg, hogy rendszeresen (évente) begyűjtött járandóságról van szó. Sok esetben csupán az expedíciók számára végzett – valószínűleg *előzetes megállapodás* alapján *előre meghatározott mennyiségű* – alkalmi munkakötelezettségről beszélhetünk. A királyi propagandaszövegekben pedig megfigyelhető az a fordulat, amikor a meghódított vagy meghódítani remélt idegen területek lakóit *b3k.w*-ként nevezik meg, mintegy „megelőlegezve” a fáraó alattvalóivá való válásukat.

2. Az adminisztratív szövegekben megjelenő *b3k.w* minden esetben konkrét, kiszámolandó adatot jelöl, de a *b3k.w* megszámlálhatóságára több utalást találunk a nem adminisztratív jellegű forrásokban is. A *b3k.w* olyan számadat, aminek a segítségével a ténylegesen befizetendő járandóság évente a *htr*-lista (*Duaerneheh*-sztélé és *Merikaré* E 86) alapján kiszámítható. Előre van kiszabva (*nhb*): a *b3k.w*-t a nomoszkormányzó „ösök” állapították meg (*Kheti*-sír) és *aruránkénti* gabonaszákokban (*r-d3w.t jt-šm^c / jp b3k.w r ššr.w*) kell kiszámolni (*L'enseignement loyaliste* és II. Amenemhat-évkönyv).

A középbirodalmi szövegek egy része tehát a *b3k.w*-adót egyértelműen a gabonával kapcsolja össze. Az adminisztratív szövegekből is az derül ki, hogy ezt a járandóságot az alapvető mezőgazdasági terményekből (gabona és len) fizették. Már a Középbirodalom idején is előfordultak azonban speciális helyzetek: Beni Hasszán környékén például szemmel láthatólag az állattenyésztés hangsúlyosabb szerepet kapott, a mocsaras vidékeken (pl. Fajjum) élők pedig halból és madárból fizettek adót gabona helyett (Lásd: illahuni archivum).

A *b3k.w* a termésnek az a része, amivel a termelő nem rendelkezik szabadon: olyan munkavégzés, amiért anyagi ellenszolgáltatásban nem részesül. A fáraó azonban rendezett körülmények között való életet, védelmet és megélhetést biztosít cserébe (*Maat*).

A *b3k.w* egyszerre jelenti az elméletben létező adóhányadot és az annak segítségével, gabonában kiszámolt tényleges mennyiséget.

3. Az előzőekből is kitűnik, hogy a *b3k.w*-kötelezettség szorosan összefonódik a fáraó személyével és a központi közigazgatás intézményrendszerével (*pr-nsw*). Több esetben hallunk *b3k.w n pr-nsw*-ról (pl. *Ameni*-sír), ami alól a király bizonyos esetekben mentességet adhat (II. Amenemhat-évkönyv). A *b3k.w n pr-nsw* alatt azonban nem csak a szűkebben értelmezett éves adókötelezettséget érthetnek, hanem mindenfajta olyan időszakai vagy időnyjellegű szolgáltatást, ami az alattvalók *b3k*-státusából ered.

4. A szövegek többször utalnak arra, hogy az alárendelt helyzetben lévő, *b3k.w*-ra kötelezett alattvaló hivatali visszaélés vagy igazságtalan eljárás áldozata lehet. A „tökéletes hivatalnok” éhínség idején haladékot ad a gabonaadó befizetésére és minden esetben a tényleges termés alapján („a gabona szerint”) számolja ki a beszolgáltatandó mennyiséget. Nem hurcoltathat el embereket *corvé*-munkáról a *b3k.w* teljesítése érdekében és a házához tartozó alárendelt helyzetben lévő szolganépről éppúgy gondoskodik, mint a családja tagjairól. Bajban volt viszont az a hivatalnok, akinél hiányt (*h3.w-hr.t-^c*) regisztráltak valamelyik hivatalnál. Az ilyeneket büntetésben részesítették, a be nem szedett adókért ugyanis a begyűjtést intéző hivatalnok volt a felelős.

Az idézett összes középbirodalmi *b3k.w*-előfordulásban közös *motívum* az (anyagi) *ellenszolgáltatás nélküli kötelező szolgálat-jelleg, a munkavégzés ténye és a munka mennyiségének előre meghatározottsága*. A kötelezettség egyszerre vonatkozik magára a munkára és a munka eredményére, aminek bizonyos előre meghatározott részét be kell szolgáltatni. Az természetesen esetenként változó, hogy a fenti jelentésszegmentumok közül melyik válik meghatározóvá: attól függ, hogy milyen típusú és milyen céllal írt szövegről van szó.

5. A vizsgált szavak előfordulásai az első átmeneti korban

Már az első átmeneti korra datálható szövegeknél bizonyítható, hogy az *jn.w*-fogalom a középbirodalmi előfordulásokhoz hasonlóan *mindenféle külső forrásból érkező jövedelmet*, bevételt vagy juttatást jelenthet. A fogalom jelentésének lényege az *irányultságában* rejlik: az *jn.w* fogalmán keresztül a címzett szemszögéből látjuk magát az „*jn.w* hozását” mint eseményt. Nem a forrás a lényeges (aki hozza), hanem a cél (akinek hozzák) és az alkalom (amiért hozzák).

Külön figyelmet érdemel a *Merikaré intelmeiben* (E 75) a *g3.wt*-tal együtt említett *jn.w*, ahol a *g3.wt* az általánosabb értelmű *jn.w* specifikációja, és valószínűleg kereskedelemből származó, de mindenképpen idegen területekről érkező – királyi monopóliumnak tekintett – állami bevételt jelent. Felvetődik annak a lehetősége, hogy a határon megállított karavánoknak portékáik után *vámot* kellett fizetniük. Nagyon valószínű, hogy a *g3.wt* szó erre utal.

A *b3k.w* már ekkor is egyértelműen a természetbeni adózás különböző fajtáit jelenti, beleértve az állami földeken való élelemtermelő *'corvéé'*-munkát is, ami – pénzhasználat hiányában – valójában maga is a (természetbeni) adózáshoz hasonló jelenség. A kétféle szolgáltatást az egyiptomiak nem tekintették különállónak, hiszen mindkét esetben olyan munkavégzésről volt szó, aminek eredményével nem a munka elvégzője rendelkezett. Az átmeneti kori széttagoltság állapotában *a két ország egymástól természetesen nem részesült b3k.w-juttatásokban*. A *Merikaré*- és az *Ipuwer-intelmek* vizsgálatakor nyilvánvalóvá vált, hogy ezekben a forrásokban az *jn.w* szót abban az esetben használják, ha a bevételek *valamilyen külső forrásból érkeznek* – külföldről, vagy az átmeneti kori kettészakadt ország másik feléből. A *b3k.w*-ról azonban akkor beszélnek, ha az ország közigazgatási egységeiben (például a közigazgatásilag újjászervezett Deltában) élő alattvalók munkájából származó adóbevételekről van szó.

6. Összefoglalás

A fentiek alapján a középbirodalmi *jn.w*-kategória jelentése a következőképpen határozható meg: *'valaminek az odaszállítása (valaki által)'*, *'minden, ami oda lett hozva (az elé, aki ellenőrzi a mennyiséget)'*, *'az összes jövedelem, ami valahonnan beérkezett'* – tág fogalom, ezért az adminisztratív szövegekben *mindig közelebbről meghatározzák, hogy milyen jn.w-ról van szó* (jelentésszűkítés).

A *b3k.w* jelentése: *'személyes munka (az egyén szemszögéből) mint a feljebbvalónak tett szolgálat'*, ami *előre meghatározott* mennyiségű munka elvégzését / termék előállítását jelenti – az eredményt a megbízó ellenőrzi, az illető anyagi ellenszolgáltatást nem kap; egy meghatározott időpontban (pl. évente) szedik be illetve ellenőrzik.

A *htr* jelentésének legfontosabb összetevői: *'előzetesen kirótt, előírt, nem valószínű, hanem a nyilvántartásban létező összeg'* – amelyet egy adott időpontban teljesíteni kell; a Középbirodalomban még csak az intézmények közötti kölcsönös *htr / jn.w* küldés esetében mutatható ki, az Újbírodalom idején azonban a *b3k.w*-kötelezettségek évenkénti kirovásával kapcsolatban is megjelenik.

Gelenczey-Miháltz Alirán

Hierón avagy a türannikus logosz

Doktori értekezés tézisei*

I. Xenophón politikai-társadalmi eszméi és a modern szakirodalom

Bármily meglepő, a görög politikaelmélettel foglalkozó hatalmas irodalomban alig találunk külön Xenophónra vonatkozó munkát. Ennek oka valószínűleg az, hogy Platón és Arisztotelész árnyékában Xenophón sohasem kötötte le különösebben a filozófusok figyelmét (talán csak Szókratésszel való kapcsolatának és szókratizmusának szenteltek értékesebb és hosszabb tanulmányokat). A Xenophónról szóló könyvek és cikkek hosszú sora nem ritkán lekicsinylő, enyhén lenéző hangnemben beszél Xenophón szellemi képességeiről és ennek megfelelően filozófiai teljesítményéről is.

Ezért a disszertációmban három – Xenophón filozófiai és politikaelméleti jelentőségét hangsúlyozó alapmunkára összpontosítottam: Jean Luccioni *Les idées politiques et sociales de Xenophon* (Paris, 1946); Jean Luccioni: Xénophon: *Hiéron* (szövegkiadás kommentárokkal, Orphys, 1948); és Leo Strauss: *On Tyranny*. (Revised and Expanded Edition Including the Strauss-Kojève Correspondence, ed. V. Gourevitch and M. S. Roth, New York, 1991) című művére.

Luccioni könyveinek konklúziója szerint – aki máig az egyetlen átfogó politikaelméleti munkát írta Xenophónról – Xenophón koncepciójában még a zsarnoki rendszer is (v.ö. Hierón) magában foglalja a reformok útját: lehetségesnek tartja ugyanis a zsarnokságból a királyságba való átmenetet, ha az uralkodó felismeri a reformok szükségességét. „Noha mások is gondoltak a IV. században a türannisznek királysággá való átalakítására, Xenophóné mégis az érdem, hogy ezt az átalakítást meglepő világossággal képzelte el, és nagyon pontosan mutatta be, hogy szerinte miként is kell azt megvalósítani” – írja Luccioni a Hierónhoz írt kommentárja bevezetésében. Vajon igaza volt?

Az erős ember kultusza a Kr.e. IV. században több forrásból is táplálkozott (1) az archaikus kor arisztokratikus moráljából (Homérosz és az archaikus görög líra), (2) a héroszok nagyság-kultuszából (a hősi elégiák és a kardalok hősei, Pindaros, Bakkhülidész, Szimonidész stb költeményei, a görög tragédiák hősei), (3) a természeti törvényeknek a természetes egyenlőtlenséget hangsúlyozó abszolutizálásából ('az erősebb joga', a szofista filozófia és retorika), (4) a görög kultúra egészének agonisztikus jellegéből, mely újabb és újabb teljesítményekre ösztönözte polgárait. Mindez túlságosan megnövelte a legjobbak (*arisztói*) ambícióit, akik szűknek kezdték érezni a *polis*z nyújtotta lehetőségeket. Azonban még ez is kevés lett volna, ha a politikai küzdelmek, a háborúk és a *sztaszisz*ok (felkelések, polgárháborúk) nem erősítették volna (minden türannosz-ellenes hagyomány és érzület ellenére) az egyeduralkodóval kapcsolatos politikai illúziókat.

Nem véletlen, hogy a Kr.e. IV. század a türannikus szellem ujjászületésének a kora is.

II. A Hierón felépítése, intenciója és mondanivalója

A *Hierón é türannikosz* („Hierón avagy a türannikus logosz”) című rövid dialógusban Hierón, Szürakuszai ura és Szimonidész, a híres költő beszélgetnek egymással. Először Szimonidész fejti ki Hierónnak, hogy a közvélemény szerint a hatalom birtokosa, az államférfi boldogabb az egyszerű magánembernél, legfőképpen azért, mert a hatalom megszerzése és megtartása révén nagyobb dicsőséget és boldogságot élvez. Hierón erre azt válaszolja, hogy a

* Eötvös Loránd Tudományegyetem. Filozófiai tudományi doktori iskola, politikai filozófia program. Témavezetők: Dr. Steiger Kornél egyetemi tanár, Dr. Ludassy Mária egyetemi tanár.

látszat csal, hiszen valójában senki sem nyomorultabb a türannosznál: a zsarnok állandó rettegésben él, fél hatalma elvesztésétől, fél nem csak ellenségeitől, hanem barátaitól is, hiszen senki sem szereti önmagáért, pusztán csak érdekből, ezért legszívesebben felakasztaná magát, hogy megszabaduljon szenvedéseitől. És itt következik a fordulat: a költő élénk színekkel ecseteli, hogy mennyire más lenne az élete a „jó türannosznak”, aki jó kormányzással felvirágoztatja népét és városát, aki igazságosan vezeti a rábízottakat, s áldásos tevékenysége eredményeképpen el nem múló hírnévre és dicsőségre tesz szert polgártársai körében. A dialógus végén Hierón hallgat: nem tudja és nem akarja tanácsadóját a „jó türannosz” dicsőítésében megakadályozni.

Első olvasatra a Hierón két nézetet állít egymással szembe a türanniszról (rossz kormányzás/jó kormányzás), valójában azonban a mű szerkezete ennél bonyolultabb: Xenophón a *populáris* és a *szókratikus* türannosz-kép szembeállításával egyszerre teszi semmissé mind a két nézőpontot, hogy azután annál jobban kiemelhesse a saját véleményét. A dialógus struktúrája a következő:

- 1) *Populáris* vélemény a türannosz boldogságáról (a *látszat*, Szimónidész tolmácsolásában)
- 2) *Szókratikus* kép a *despotikus* türanniszről, magának a türannosznak a szájából (a *tapasztalat*, mint a szókratikus kép hitelesítője)
- 3) A *bölcs* ember (Szimónidész) képe a „*felvilágosult*” türanniszről (*utópia* tanácsadás formájában.)

A szerző *valódi* nézetét a türanniszről, mint államformáról valójában a dialógus *harmadik része tárja fel*, hiszen nyilvánvaló, hogy *hagyományos szókratikus keretek között még a „felvilágosult türannisz” dicsőítése is lehetetlennek minősült volna.*

A bonyolult irodalmi/retorikai szerkezetnek megfelelően a vélemények erősen *megosztottak* a Hierón tárgyát illetően is:

- 1) A türannosz boldogságáról szól (Hatzfeld 1947/1962)
- 2) Aalders (1953): a dialógus ugyan a türannosz boldogságáról szól, de nem mondja meg, hogy miben is áll az.
- 3) A dialógus a '*biosz türannikosz*' (a türannikus élet, közélet) és a *biosz idiótikosz* (polgári élet, magánélet) életformáinak összehasonlítása, ha úgy tetszik *hatalom és tudás* kibékíthetetlen ellentétének megjelenítése (Leo Strauss *On Tyranny* 1948).
- 4) A dialógus az illegitim türannisznak *legitim királysággá* való átalakításáról szól. Ez Jean Luccioni véleménye (Luccioni 1948, 1953.)
- 5) A dialógus a szókratikus '*logosz türannikosz*' megvitatása és kifejtése. A türannikus logosz valódi célja nem a türannosz boldogságának boncolgatása, hanem *a türannisznak mint rendszernek a legitimálása az athéni nép előtt.*

Ezt a nézetet szeretném jelen dolgozatomban képviselni és alátámasztani.

A Hierón *nem* egy meghatározott *alkalomra*, nem is meghatározott *céllal* készült, hanem *általános mondanivalója volt*, amely a korabeli történeti helyzetből fakadt, és azzal az elméleti problémával kívánt megbirkózni, hogy *a görögök számára elfogadhatóvá tegyen egy olyan kormányzási módot, amelyet addig csak 'barbár' (perzsa, lüd etc.) környezetben fogadtak el legitimnek.* Mint ahogy Luccioni írja: „Egyáltalán nem ismerünk olyan türannoszt, aki a Hierón elméletétől inspiráltan megreformálta volna önmagát és a rendszerét, mégis ez a mű a Kürupaideiával együtt hozzájárult ahhoz, hogy az embereket hozzászoktassa az egyeduralkodó gondolatához. Kedvező színben tüntette fel a monarchiát a görögök előtt, akik (mint Iszokratész mondja) nem igazán szokták meg, hogy elviseljék azt.”

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy *politikaelméleti szempontból* a türannisz problémája alapvetően *legitimációs probléma*. Ezért is nehéz klasszikus politikaelméleti eszközökkel a kérdéshez közelebb férközni. A klasszikus államelméletet sokkal inkább az *államformatani* ill. *alkotmányjogi* vonatkozások, mintsem a legitimációs problémák kötötték le. M. I. Finley

találón jegyzi meg *Politika az ókorban* című művében: „Az igazi állam az igazság eszköze volt, és az államokat ennek megfelelően jónak vagy rosszabbnak, jobbnak vagy rosszabbnak, nem pedig (kivéve néhanapján a türannisz esetét) legitimnek vagy illegitimnek értékelték.”

Ezért is annyira különös, hogy a „*Hierón avagy a türannikus logosz*” című Xenophón mű legitimálni akarja a türanniszt az athéni nép előtt.

Xenophón ugyanis (Platónnal ellentétben) meg akarta győzni az embereket. „Ha a görögöknek engedelmeskedniük kellett, azért tették, mert ez volt a törvény vagy a város akarata. Egy konkrét személy akaratát csak akkor követték, ... ha az racionális módon meggyőzte őket ennek helyességéről.” – hangsúlyozza Michel Foucault híres előadása, az *Omnes et singulatim* egy helyén. Az egész dialóguson végigvonul a gondolat, hogy Hierón majd csak akkor lesz igazi uralkodó, ha a polgárok önként és meggyőződésből (*hekóntesz, peithomenoi*) engedelmeskednek neki.

Xenophón szándékai szerint még az abszolút uralkodó sem mondhat le az emberek meggyőzéséről, mert ha megtenné, uralma *nem* lenne legitim. Legitim hatalom pedig csak az őt létrehozó emberek akaratából állhat fenn a polisztársadalom szerint. (Ezzel közel áll a modern politikai filozófia azon gondolatához, amely elutasítja a politikai autoritás feltétlenségének a hagyományos gondolatát, és azt hangoztatja, hogy csakis az önként vállalt kötelezettség lehet érvényes.)

A Hierón ezért (Xenophón intenciójának megfelelően) nem a királyoknak vagy türannoszoknak, de nem is a filozófusoknak íródott. A Hierónt az athéni népnek írták, a rábeszélés és meggyőzés szándékával. Xenophón ugyanis *nem törvényes királyságot* és *nem alkotmányos monarchiát* akart, legalábbis a Hierónban *nem* (ez a Kürupaideiának volt a programja). A Hierónban egy másfajta formációval találkozunk, s *ebben az államformában nincs szó törvényekről és nincs szó politikai intézményrendszerrel sem*. A Hierónban egy „jó türannosz” uralta *totalitárius államalakulat* jelenik meg, melyre Eric Voegelin (Theodor Gomperz ötlete alapján) egyik tanulmányában a *poszt-konstitucionális cézárizmus* elnevezést használta.

Leo Strauss szerint Xenophón dialógusának legfontosabb mondanivalója *nem* a türannisznek királysággá való átalakítása (mint ahogy azt pl. Luccioni és mások gondolják), hanem *ennek éppen az ellenkezője*: a jó vezető boldoggá teszi városát, ha lehet, akkor törvényes eszközökkel, de ha nem lehetséges, akkor a törvényeken „felül” állva *törvények nélkül, akár abszolút uralkodóként is*. Bizonyos esetekben ugyanis a *törvény nem esik egybe az igazsággal*, már csak azért sem, mert a törvény túl általános, és így nem tud méltányosságot gyakorolni (ezt egyébként Platón is, Arisztotelész is több helyen megemlíti az *Államban*, Az *államférőben*, a *Törvényekben*, illetve a *Politikában*). Méltányos csak az ember lehet, aki felül-emelkedve a törvényeken az egyedi esetekhez igazítja a törvényt. Ugyanez érvényes a *váltságban lévő, éppen átalakuló államokra*: a régi törvény már, az új még nem érvényes, és Eric Voegelin kifejezésével élve egyfajta transzlegális, *posztkonstitucionális állapot* alakulhat ki. Ilyen helyzetben – hangsúlyozzák egyes elméletírók – *szükséges is és jogos(!) is lehet egy erőskezü türannosz fellépése*.

III. Xenophón és a jó türannosz utópiája

Milyen is hát az un. „jó türannosz”? Xenophón válasza a következő:

1) Mivel nagyobb hatalommal rendelkezik a többiekénél, *többet képes használni is*, mint az egyszerű magánemberek. Ezért többet kötelezettségei is vannak a várossal szemben, melyek közül a legfontosabbak: a *megélhetés* biztosítása, a polgárok *biztonságának* a védelme; meg kell büntetnie a törvénszegőket, végül pedig a *védelem* megszervezése és a törvénytörők megbüntetése céljából zsoldosokat is kell alkalmaznia.

2) Ezen feladatok teljesítésén túl a jó vezető leginkább úgy tud használni városának, ha mindenki felkelti *a haszon előidézésének vágyát*, mégpedig az emberi törekvések legáltalmasabb mozgatójára, a minden emberben ott munkáló *dicsőségvágyra* (*to timész oregeszthai*) alapozva.

Az embereket így *saját dicsőségvágyukon keresztül* (amely Xenophón szerint a *legerősebb emberi motiváció*, s ebben is nagyon hasonlít későbbi utódjához, Thomas Hobbeshez, aki ugyanezt vallja a *Leviatánban*) lehet leginkább ösztönözni arra, hogy fáradságot nem kímélve, veszedelmektől sem félve *saját hasznukon keresztül a város üdvét is előmozdítsák*. Amit kényszerből nem tennének, azt a dicsőségvágytól vezettetve *önszántukból és meggyőződéssel* (*hekontesz, peithomenoi*) megteszik.

3) A vezetőnek *magának kell előljárnia* a hasznos tevékenységben (Xenophón saját hadvezéri tapasztalából tudja, hogy a példa ereje mindennél fontosabb), sőt magánvagyonát (!) is a köz javára illik fordítania, mégpedig erejének megfelelő mértékben, hiszen ezzel is saját dicsőségét gyarapítja. Vagyis közös a polisz polgárainak és vezetőinek érdeke és haszna: *a dicsőség és a belőle fakadó versengésvágy* (*philotimia* és *philonikia*) *a közjó legfőbb előmozdítója*.

4) A város vezetője így nem kényszerül megfélemlítésre és fegyveresek védelmére, hogy céljait elérje. Más lesz a zsoldosok megítélése is, ha békeidőben egyszerű rendfenntartóként, egyébként pedig állandó hadseregként funkcionálnak. Zsoldosokra azért van szükség, *hogy szabadidőhöz jussanak a polgárok*: miközben a fizetett fegyveresek vigyáznak vagyonukra és életükre, ők saját ügyes-bajos dolgaikkal foglalatostkodhassanak!

Xenophón dialógusa tehát *elsődlegesnek itéli ugyan a közjót*, szemmel láthatóan mégsem kívánja azt az egyéni *'magánszabadság'* rovására megvalósítani. (A *'politikai szabadság'* kérdése sajnos ennél rosszabbul jár.)

Ez Xenophón utópiája. De másféle utópia ez, mint amelyet megszoktunk: *nem a „munkatársadalmak”, azaz a munkára épülő társadalmak utópiájáról, az utópiateremtés fő vonulatáról van szó*. Xenophón dialógusa az utópiák *más irányát* jelzi: a közjó megvalósítását nem a munkára, hanem a *cselekvésre* alapozza, nem az egyenlőségre és igazságosságra, hanem a *versenyszellemre*, nem a közösségi, hanem az *egyéni teljesítményre* épít, (hiszen az általa leírt rendszerbe a „jó türannosz”-nak szinte be sem kell avatkoznia, az *önmagától* működik.)

Xenophón számára a *dicsőségvágy* és a *haszon* a társadalom dinamikájának motorja, s ehhez elsősorban elegendő és megfelelő mozgásteret, *helyzetet* kell biztosítani a résztvevők számára, akik *„önként és meggyőződésből”* iparkodnak, a még nagyobb dicsőség és haszon reményében.

Bármily meglepő, a türannosz alakja mögül mintha egy *libertarius utópia* képe derengene föl. Vagy mégsem?

IV. A libertárius totalitarizmus

Ha azonban nem csak a türannosz oldaláról, hanem *a rendszer egésze felől* közelítünk a dialógushoz, a *Hieron-féle* rezsím meglepően hasonlít a *modern abszolút államhatalomhoz*:

1) Az állam élén álló türannosz hatalmát nem korlátozzák szokások, törvények és intézmények.

2) Az államfő *nem* foglalkozik a „hagyományos” politikával, a közügyek számára *kizárólag* tágabb értelemben felfogott *gazdasági és katonai és jellegű tevékenységet jelentenek*.

3) Az un. *államügyek* ebben a rezsimben körülbelül azt jelentik, amit később, a XVII. századtól kezdve a *polícia* (rendezett, *policed* állam) fogalma alá soroltak.

4) Az állam működésébe az állam feje *nem* avatkozik bele, azt a versenyszellem, az *állandó versengés* „láthatatlan keze” irányítja.

5) Az állampolgárok politizálás helyett saját képességeik hasznos és céltudatos kiaknázá-

sával, valamint *magánügyeik intézésével* foglalkoznak.

6) Az állam legfőbb feladata az állampolgárok *békéjének, jólétének és magánéletük biztonságának* szavatolása. (ennek eszközei: nagy volumenű, reprezentatív építkezések, élénk kereskedelmi élet, erős hadsereg és rendfenntartó erő.)

7) Az államfő legfőbb feladata az állam *erejének a növelése*.

8) Az állampolgárok *önként és meggyőződésből* teszik, amit tesznek, mert nem külső parancsra, hanem *saját belső motivációiknak engedelmeskednek*.

9) *Mindenki boldog és elégedett lehet*: az állampolgárok azért, mert saját képességeik maximális kibontakoztatásával egy nagy, erős és gazdag állam polgárai lehetnek, a türannosz pedig azért, mert az emberek szeretik, és városában (sőt más népeknél is) kivételes *népszerűségnek* örvend.

Nyilvánvaló, hogy Xenophón zseniálisan megszervezett *totalitárius államot* eszelt ki a Hierónban. Ennek az államnak nehéz a gyengéit megtalálni, mert *mindenki érdekelt a működtetésében*: mindenki érdekelt a békés gyarapodásban és az *állandó gazdagodásban*. Az emberek nem azt tartják többé a legfontosabbnak, hogy a piactérre vagy a gyűlésekbe járjanak politizálni, sőt ez a tevékenység egyáltalán nem érdekli őket. Mint ahogy az sem fontos a számukra, hogy *szabadon* dönthessenek a közösséget érintő legfontosabb problémákban (pl. háború és béke, adók kivetése stb. kérdésében). *Egyetlen* dologgal vannak elfoglalva: *állandóan teljes intenzitással versengenek egymással* (az egyének és az egyének csoportjai is) a nagyobb jövedelemért, a nagyobb haszonért és a nagyobb dicsőségért.

A totalitárius (türannikus) hatalomnak *sikerült a politikum teljes szféráját kiiktatnia*

A disszertáció felépítésének vázlata

Dolgozatomban a 'zsarnokságra' vonatkozó hatalmas irodalom miatt *nem követtem a hagyományos sorrendet*, azaz bevezetés, szakirodalom áttekintése, életmű, a mű, főbb problémák, párhuzamok és analógiák, szélesebb kortörténeti kontextus, konklúzió sémát. Ehelyett megpróbáltam egymással lazán összefüggő tanulmányokat írni azokról a témákról, amelyek érdekelték, amelyekről volt mondanivalóm, és amelyeket *döntő jelentőségűek tartottam a probléma újszerű megközelítéséhez*.

Ezért a disszertációmban *négy alapvető fontosságú kérdéskört* tárgyalok:

1) Xenophón politikai filozófiája és a Hierón: az összekötő kapocs régiek és modernek között. 2) Láadás a polisz ellen: a türannikus szellem újjáéledése

3) A Hierón intenciója, struktúrája és érvrendszere: egy *régi toposz* (a bölcs és a türannosz találkozása) és a *szókratikus dialógus* találkozása.

4) A libertárius totalitarizmus.

A kisebb tanulmányok mindegyike ezen négy témakörhöz tartozik.

Szeretném megemlíteni, hogy a Hierón bonyolult és *rejtett* mondanivalóját nem lehetett belekényszeríteni előre kigondolt keretekbe, mivel *a probléma írás közben mintegy 'maga írta meg önmagát'*, és a végeredmény nem egészen az lett, amit előre elterveztem. Nem egy cikket írtam már a dialógusról, amelyben azt kívántam bizonygatni, hogy a dialógusban végül is egy *libertárius utópia* vázlatát tisztelhetjük. Mostani munkám során azonban a *véleményem gyökeresen átalakult*: Xenophón türannikus rezsime *nem libertárius utópia, hanem egy annak álcázott végtelen veszélyes rendszer, mert totalitarizmusát az emberek belső motivációira építi*.

Dolgozatomban ezt 'jó szándékú' türanniszt szerettem volna leleplezni.

VI. Távolabbi konklúziók

Disszertációmban az antik és modern hatalomelméletek (Platón, Xenophón, L. Strauss, K. Popper, H. Arendt, M. Foucault etc.) rövid egybevetésén valamint Xenophón Hierónjának

elemzésén keresztül arra a problémára kerestem választ, hogy vajon egy liberális/libertarius társadalmi rendszer (utópia) szorosan a „minimális állam” koncepciójához kapcsolódik-e (a klasszikus *'éjjeliőr állam'*), vagy legalább annyira kötődhet az ún. „tűrannikus” (*totalitárius*) rendszerekhez is, mint ahogy azt Xenophón a *Hierón*-ban gondolja.

Munkám során a következő feladatokra koncentráltam:

- 1) Xenophón *Hierónjának* érzékletes, szöveghű, de *modern* fordítását adtam (a dialógusnak még nincs magyar fordítása.)
- 2) Rövid kommentárt készítettem a szöveghez, mely egyszerre használ antik és modern forrásokat (mivel a dialógus a közeljövőben megjelenik, a kommentár a szerkesztő kérésére nem lehetett túlságosan hosszú és szakmai jellegű.)
- 3) Hosszabb tanulmányt írtam, melyben modern forrásokat is felhasználva megpróbáltam új megvilágításba helyezni az ókori tűranniszról alkotott jelenlegi felfogásunkat.
- 4) Végül szerettem volna elkerülni a *túlzó modernizálást* és az értelmetlen és obskurus analógiákat az antik és modern politikai gondolkodás között.

A dialógus fordításához a következő kiadásokat használtam:

Xenophontis *scripta minora*, (ed. Th. Thalheim). Teubner, Leipzig, 1915.

Xenophon *Scripta minora*, (ed. E. C. Marchant). The Loeb Classical Library 183., London – New York 1925 (1968).

Xenophontis *Opuscula*, (ed. Pierleoni, G.) Roma, 1937. (Luccioni fordítása és kommentárja ezt használja).

Waterfield, R. – Cartledge, P.: *Hiero the Tyrant and other Treatises*. London, 1997. (Penguin Classics, csak fordítás).

Publikációk, előadások az értekezés témakörében:

„Hierón avagy a zsarnokságról. Leo Strauss és Alexandre Kojève vitája Xenophón dialógusáról”, *Magyar Filozófiai Szemle* 1998/1-2.

„Néhány mondat a zsarnokságról. Xenophón Hierónja.” *Világosság* 1999/6.

„Thoughts on Tyranny. Xenophon's Hiero”, *Acta Antiqua* 40, 2000, 113-121.

„Néhány mondat a zsarnokságról. Xenophón Hierónja.” Előadás az *Ókortudományi Társaságban* és a *Filozófiai Társaságban*, 1998. március.

Patay-Horváth András

**Fémapplikációk az archaikus és klasszikus kori görög márványszobrászatban
– különös tekintettel a Kr. e. V. sz. oromcsoportjaira –**

Doktori értekezés tézisei *

A dolgozat célja az archaikus és klasszikus kori görög márványszobrászatban gyakran megfigyelhető, de eddig alaposabban még nem vizsgált, különféle fémalkatrészek összehasonlító vizsgálata ill. az ezek alkalmazásával kapcsolatos kérdések tárgyalása. Az anyaggyűjtés során – a címben meghatározott korszak határain belül – az anyag lehetőleg minél teljesebb körű felkutatására törekedtem, és bár az összegyűjtött adatok bizonyára még kiegészíthetők lennének, a feldolgozott anyag véleményem szerint ennek ellenére is reprezentatív képet nyújt az archaikus és klasszikus kort illetően. Az anyaggyűjtés és az anyag vizsgálata során is a szakirodalomban található elszórt utalásokból és két, a témával foglalkozó tanulmányból indultam ki. Ezt követően igyekeztem minél több emléket személyesen is szemügyre venni, és az ezekhez kapcsolódó elméleteket saját megfigyeléseimmel összevetve vizsgálat alá vetni. Az autopsziára azonban sajnos az esetek jelentős részében nem volt lehetőség.

A feldolgozás során alapvetően két módszert alkalmaztam: az elveszett applikációk rögzítésnyomainak egymással történő összevetése mellett az egyéb szobrászati alkotásokkal és vázafestészeti emlékekkel történő összehasonlítást.

Az anyagot alapvetően két csoportra kellett osztani: a fennmaradt fémelemek bemutatására és az elveszett fémdíszek rögzítésnyomainak vizsgálatára. A kutatás tárgyát képező fémalkatrészek ugyanis szinte kivétel nélkül elvesztek, és a legtöbb esetben csupán azok a furatok maradtak fenn, amelyekbe a felerősítésüket szolgáló csapokat illesztették. Ezen furatok minden eddiginél teljesebb gyűjteményét tartalmazza a *Katalógus*, és erre az anyaggyűjtésre épül a dolgozat teljes szövege, amely azt igyekszik bizonyítani, hogy bár a megmaradt rögzítésnyomok nagyon sok bizonytalansági tényezőt rejtenek magukban, mégis egymással és egyéb kortárs ábrázolásokkal összevetve lehetséges az eddig megfogalmazott általánosságokon túlmutató eredményeket elérni.

Ennek érdekében két kérdés világos megkülönböztetése látszott szükségesnek: első lépésként a körülményekhez képest lehető legpontosabban rekonstruálni kellett a furatok által rögzített, és mára már elveszett fémdíszeket, azaz a furatok funkcióját kellett megállapítani, és csak ezt követően volt érdemes azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy a furatok egykorúak lehetnek-e a szoborral, amelyen található vagy bizonyíthatóan később kerültek-e rá. Olykor mindkét kérdés megválaszolása igen bonyolult feladatot jelent: mind a furatok funkciójára, mind pedig keletkezési idejükre vonatkozóan több, egymásnak gyökeresen ellentmondó elképzelés is felmerülhet ill. fel is merült már. Bár a katalógusban foglalt daraboknak számszerűen csak egy elenyészően kis részéről van szó, kiemelt jelentőségük miatt az ezekkel kapcsolatos kérdéseket természetesen részletesen, egy külön ezeknek a problematikus, és egymással is összefüggő daraboknak szentelt fejezetben tárgyaltam. E vizsgálatok eredményeit a következőképp lehet összefoglalni:

A furatok funkciójának meghatározásánál az egészen egyértelmű esetekből kiindulva az emberi fejeken található, többféleképpen értelmezhető furatokra összpontosít a tárgyalás, amely egymással szorosan összefüggő, de ebben az összefüggésben együtt még soha nem vizsgált esetek részletes tárgyalásából tevődik össze.

* Eötvös Loránd Tudományegyetem. Történelemtudományi doktori iskola, régészet program, témavezető: Dr. Szabó Miklós egyetemi tanár, akadémikus.

1. A vatikáni akrolitra – a legújabban felvetett sisakkal és a korábbi kiegészítésekkel szemben – a *Ludovisi*-akrolit hajkoronájához hasonló, fémből készített paróka kiegészítését javaslom.

2. Az Akr. 2381. sz. fej esetében a *Baksty*-kratéron látható ábrázolás analógiájára teljesen megalapozottnak tekinthető a többek által képviselt virágkoszorúval történő kiegészítés és a Parthenón keleti oromcsoportjának Hérájával történő azonosítás.

3. A Parthenón keleti oromcsoportjának D alakja feltehetőleg sisakot viselt a fején és lábperecet a bokáján, így valószínűbbnek látszik a már többek által felvetett Arésként történő értelmezése, mint a manapság általánosan elfogadottnak tekinthető Dionysos-interpretáció.

4. A sunioni stélén az ifjú fejének hosszú hajfürtökkel történő kiegészítése egészen biztosnak tekinthető, a homlok előtt található furat pedig valószínűleg egy koszorú rögzítésével függ össze (bár autopszia híján ezt nem merem teljes biztonsággal állítani).

5. Az olympiai Zeus-templom nyugati oromcsoportjának I jelű kentaurfején található furatok sora az eddigi *communis opinio*-val ellentétben biztosan nem koszorút, hanem hajtincseket rögzített.

6. A metapontumi szigorú stílusú női fej a homlok felett található két szimmetrikus elhelyezkedésű furat miatt nagy valószínűséggel Ióval azonosítható.

7. A szintén Metapontumból származó IV. századi fej nem egy sisakos Athénához, hanem egy koszorús Apollónhoz, majd később egy sugárkoszorús Hélioshoz tartozhatott.

8. A moziai ifjú fejéhez rögzített, és teljesen elveszett kiegészítés leginkább egy a homlokra feltolt korinthosi sisak lehetett. A szobor Hamilkárként, Pythagorasként vagy Daidalosként történő értelmezése ennek megfelelően elvetendő.

9. A római Apollón Sosianus templom közelében talált, kissé előrehajló férfialaknak pajzzsal és karddal történő legújabb, és általában elfogadottnak tekintett kiegészítése biztosan kizárható, sokkal valószínűbbnek tűnik a korábbi, íjas Apollónként történő rekonstrukciója.

Az esetek egy jelentős részében egyik alapkérdés megválaszolása sem jelentett különösebb nehézséget: az elveszett kiegészítés rekonstrukciója és időbeli helyzete is pusztán a ráánkmaradt furatok fizikai adottságai és elhelyezkedése alapján egyértelműen megállapítható. Ez a tény feleslegessé tette, hogy a disszertációban minden ilyen esetet külön tárgyaljak, és lehetővé tette nagy mennyiségű, nagyjából biztosnak tekinthető eset táblázatok segítségével történő statisztikai kiértékelését. Ennek eredményeit nagyjából a következőkben lehet összefoglalni.

Először is a furatok fizikai jellemzői és elhelyezkedése alapján az esetek túlnyomó többségében egyértelműen meg lehet állapítani, hogy mely furatok szolgáltak a szobrokhhoz erősített (akár fémből, akár fából, akár más anyagból készült) díszek rögzítésére.

A furatok által rögzített alkatrészek funkciójukat tekintve több csoportba sorolhatók, és az egyes csoportokba tartozó darabok előfordulási gyakoriságát elemezve megállapítható, hogy különböző korszakokban különböző applikációtípusok voltak gyakoriak. Általánosságban véve a Kr.e. VI. sz. végén és az V. században volt legjellemzőbb a fémalkatrészek alkalmazása a márványplasztikában, de fegyverek, lószerszámok, fülbevalók és különféle koszorúk, valamint Athéna *aigis*-án a kígyók applikálása egészen a római korig előfordul, még ha nem is olyan mennyiségben, mint az V. században. A madarak távoltartására szolgáló tüskék, az ún. *méniskosok* használata leginkább a VI. és V. századra jellemző, később csak szórványosan bukkan fel. Kizárólag az V. században található applikált kardszíjak és kifejezetten erre a korszakra jellemző, bár szórványosan korábban és később is megtalálható a fémből készített hajfürtök alkalmazása. Ugyanez jellemző a sisakok ill. sisakdíszek applikálására is.

A jól megfigyelhető időbeli különbségekkel ellentétben lokális eltéréseket nehéz kimutatni a fémapplikációk alkalmazásában. Legfeljebb annyi állapítható meg, hogy a keleti ión területeken és Cipruson kivételesnek mondható ez a technika, míg a szigetvilágban és a görög szárazföldön úgy tűnik széltében elterjedt gyakorlatról lehetett szó. Fémapplikációk alkalmazását egyes műhelyekhez ill. mesterkezekhez kötni azonban nem lehetséges.

A dolgozat legfőbb eredményének egy sokat vitatott és központi jelentőségű márványszobron, az olympiai Zeus-templom keleti oromcsoportjának G alakján található egykori fémapplikációknak a minden eddiginél alaposabb vizsgálatát tekintem. Ezzel foglalkozik a disszertáció utolsó fejezetét alkotó *Esettanulmány* c. rész, amelyben azt bizonyítom, hogy a furatok által rögzített, mára elveszett kiegészítések ebben az esetben szobrászati és vázafestészeti párhuzamoknak köszönhetően igen nagy biztonsággal rekonstruálhatók és keltezhetők is. Az ifjúalak eszerint felfelé fordított *paragnathis*okkal, azaz állkapocsvédő lemezekkel ellátott sisakot, és egy fémből készült páncélt viselt már a Kr.e. V. századtól fogva, amelyet később a templom valamely restaurálása során (valószínűleg a IV. században) eltávolítottak az alak testéről.

Ezen megfigyelésből kiindulva, valamint az oromcsoport többi alakjának alapos vizsgálata és Pausanias leírásának elemzése során a következő végkövetkeztetésekre jutottam:

1. Az oromcsoport ma általánosan elfogadottnak tekinthető rekonstrukciója téves, és érdemes egy korábbi, az ún. Studniczka-Buschor féle rekonstrukcióhoz visszatérni.
2. Pausanias az élisi idegenvezetők félrevezető információit elfogadva az oromcsoport témáját helytelenül határozta meg.
3. Az oromcsoport biztosan nem Pelops és Oinomaos kocsiversenyének előkészületeit, hanem valószínűleg Achilleusnak és Agamemnónnak az *Ilias* 19. énekében megörökített kibékülését ábrázolja. Egy ilyen interpretáció esetén ugyanis nemcsak a korábbi értelmezés ikonográfiai nehézségei oldhatók fel, hanem a Zeus-templom egész szobrászati díszítése is érthetőbbé válik.

Szabó Edit

A pannoniai városok igazgatása Urbanizáció, önkormányzat és városi elit a Kr. u. 1-3. században

Doktori értekezés tézisei*

I.

Az értekezés a római birodalom területéről fennmaradt mintegy 400 feliratos emlék alapján – ezek adatait kiegészítve az ókori szerzők elszórt megjegyzéseivel és az itinerariumok közléseivel – a pannoniai kolonizáció ill. municipalizáció folyamatát vizsgálja, és az e folyamat eredményeként létrejött városok igazgatását, valamint az igazgatásban meghatározó szerepet játszó vezető réteget elemzi és írja le. Hasonló tárgyú munka másfél évtizeddel ezelőtt született Magyarországon Nagy Mihály kandidátusi értekezéseként, de nem került közlésre. Az azóta eltelt idő alatt a nemzetközi kutatásban a téma előtérbe került, és számos új vizsgálati szempontot felvető, ill. új eredményt hozó mű született, többek között feldolgozásra került a dunai régió két tartománya, Noricum, és Daciai városainak idevágó forrásanyaga is (R. Ardevan, R. Wedenig munkái). Mindez indokoltá teszi a téma újratárgyalását.

Az értekezés két részből áll: egy felirat-katalógusból és a tulajdonképpeni értekezésből. A katalógus a forrásként használt feliratokat városonként, topográfiai elrendezésben tartalmazza. A feliratokat kommentárok egészítik ki, melyek elsősorban a vizsgált tárgykörre vonatkoznak. Az értekezés ugyancsak két részre oszlik. Az első rész az egyes városokat külön-külön tárgyalja – ahol lehetséges – három részre tagolva. Az első egység a városalapítás körülményeit és a városi territorium kiterjedését, a második az igazgatás intézményeit és struktúráját, a harmadik a városi vezető réteget vizsgálja. Az értekezés második része a városok anyagát egybevetve összegzi a főbb kérdéseket, és vázolja a pannoniai városfejlődés folyamatát.

II.

A forrásként használt feliratokkal a gondot egyrészt azok egyenetlen időbeli és városonkénti megoszlása és csak hozzávetőleges datálhatósága okozta, másrészt az a tény hogy a városi igazgatás intézményei a tisztségviselők karrierjének egyes állomásaiként jelennek meg a feliratokon. Minimálisak tehát az információink az igazgatás tartalmi részére és ügyvitelére vonatkozóan. A *cursus honorum*okkal az is gondot okoz, hogy azokat a feliratokon nem mindig teljes formában említik. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a különböző műfajú feliratok információs értéke a *cursus honorum* vizsgálata szempontjából nagyon eltérő. Teljes karrierekkel a síremlékeken, az elhunyt esetében, vagy az ún. *tituli honorariin*, a megtisztelésben részesülő személy esetében találkozunk. Ezzel szemben ugyanezek a feliratokon az állítók maguk, rendszerint csak a társadalmi rangjuk megjelölésére szorítkoznak. Hasonlóképp többnyire csupán az aktuális tisztségeiket jelölik az előjárók a császárok üdvéért állatott feliratokon, vagy az általuk szentelt oltárokon is. A felirat megszövegezését tehát udvariassági és etikai normák szabályozták, amelyek az állítóktól egyes felíratípusok esetében, ill. bizonyos helyzetekben az önmagukra vonatkozó információk közlését illetően visszafogottságot kívántak. Ráadásul – különböző okok folytán, pl. a kutatottság helyszíneitől is függően – az egyes városok feliratos hagyatékában hol ilyen, hol meg olyan műfajú feliratok dominálnak. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy a feliratokon szereplő adatokat statisztikai módszerekkel elemezzük, különösen pedig attól, hogy kellő körütekintés nélkül, pusztán a karrierek jellegzetességeinek mechanikus számbavételével az egyes városok hivatalviselési szokásaira következtessünk.

* Debreceni Egyetem. Nyelvtudományi doktori iskola. Témavezető: Dr. Havas László egyetemi tanár.

III.

Az egyes városok tárgyalása során az értekezés a következő fontosabb kérdések tisztázását tartotta fontosnak.

A települések lokalizálása. Az egyes városok, ill. *civitas peregrinák* territoriumának egymástól való elhatárolása, és a határvonalak meghúzása. Mivel ezekben a kérdésekben elsősorban a régészek a szakértők, akik munkájuk során maguk is az itinerariumok adataira, és az ókori szerzők, mindenekelőtt Plinius és Ptolemaios földrajzi leírásaira támaszkodnak, az értekezés szerzője is alapvetően rájuk hagyatkozik, és újat mondani csak néhány ponton tud. Ezek a következők.

A szlovén kutatás újabban azt az álláspontot képviseli, hogy Emona nem volt pannoniai város, sőt illyricumi sem, mert hagyatékának sajátosságai alapján Gallia Cisalpinához sorolható. Ebből pedig az is következik, hogy azt a területet, ahol a várost alapították, már a város létrejötte előtt Itáliához csatolták. Az értekezés szerzője ezzel szemben inkább Pliniusnak ad hitelt, akinek a kijelentését az összes mérvadó 1-2. századi szerző (Strabón, Velleius, Tacitus, Ptolemaios) is megerősíteni látszik. Érvel továbbá a város helyének a Borostyánút biztosítása szempontjából fontos stratégiai helyzetével, továbbá Emona kezdeti, quattuorvirek által történő vezetésével (amely latin coloniára enged következtetni, az pedig kizárja az Itáliához való tartozás lehetőségét, ld. lentebb, továbbá Kat. 2. = CIL III 10770).

A *civitas Boiorum* hovatartozásának kérdésében az értekezés szerzője felhívja a figyelmet Plinius idevágó megjegyzésének („*Noricis iunguntur lacus Pelso et deserta Boiorum ...*” n. h. 3,146) a hazai kutatásban elterjedt félreértésére. Úgy véli, hogy Plinius ezzel a kijelentésével a *deserta Boiorum*ot minden kétséget kizáróan Pannoniához sorolta (ld. a *iungo* 3 ige más helyeken való használatát is Pliniusnál: 3,136: *Raetis iunguntur Norici*, továbbá 3,148: *Pannoniae iungitur provincia, quae Moesia appellatur...*). Hasonló álláspontot képvisel egyébként Kovács Péter is disszertáció lezárásával egyidőtájt, az Acta Antiquában megjelent, részletes tanulmányában. A Borostyánút Augustus- ill. Tiberius-kori stratégiai jelentőségére, továbbá Scarbantia Pliniusnál szereplő *Iulia* jelzőjére hivatkozva a disszertáció szerzője úgy véli, hogy a boiusok területének Illyricumhoz, ill. Pannoniához való átcsatolására a pannondalmata lázadás leverését követő években kellett, hogy sor kerüljön.

A jelenlegi kutatás úgy véli, hogy a Severus korban municipiumi rangot kapott brigetioi *canabae* és *vicus* territoriumát a *civitas Azaliorum* territoriumából alakították ki, vagyis a városi rang megadása Brigetiónak egyúttal az azalusok civitasának municipalizálását is jelentette. Ugyanakkor azonban a kutatás arra is keresi a választ, hogy a Brigetio déli szomszédságában fekvő Mogetiana decuriói miért Brigetio territoriumán hagytak hátra emlékeket maguk után (Kovács Péternek a 3. Epigraphicai Kerekasztalon elhangzott előadása). Az értekezés szerzője – egybevetve a brigetioi és a mogetianai decuriók feliratai lelőhelyének szóródását, és megvizsgálva ezeknek az emlékeknek az időbeli megoszlását és típusát, két lényeges megállapításra jut. Egyrészt hogy a mogetianai decuriók nem Brigetióban, hanem az azalusok törzsi központjai körül hagytak hátra emléket – méghozzá síremlékeket. Másrészt a brigetioi decurióknak nincs egyértelműen bizonyítható kapcsolata a városukhoz tartozónak vélt azalus territoriummal. Mindebből az értekezés szerzője azt a következtetést vonja le, hogy az azalusok városa valószínűleg nem Brigetio, hanem Mogetiana volt. Ezt több, további mozzanatot is megerősíteni látszik: 1.) Mogetiana *quattuorvirek* testületéből álló vezetése, mely arra utal, hogy a város egy *civitas* municipalizálásával született (úgy mint Carnuntum a *civitas Boiorumból*, vagy a *municipium Iasorum* a *civitas Iasorumból*), Mogetiana territoriumával azonban – ha az azalusoktól eltekintünk – semmilyen más törzset nem tudunk kapcsolatba hozni, mert északkelet Pannoniában további törzseket nem említenek a földrajzi leírások. 2.) Mogetiana és az azalusok territoriumának közös archaeológiai sajátossága: a tumuluszos temetkezések hiánya, szemben az őket körülölelő területtel. 3. Brigetio és a *civitas Azaliorum* lakosságának egymástól határozottan elkülönülő etnikai jellegzetességei: Brigetio vezetőréte-

gének idegen, erőteljes keleti-szír jellege. 4.) az azalus törzsi arisztokrácia hiánya Brigetio vezetéséből. 5.) A sevirek hiánya Brigetióból: a császárkultusznak ezt a testületét ugyanis – úgy tűnik – hogy a pannoniai városokban a romanizált bennszülötteknek tartották fenn.

A municipiumok, coloniák és civitasok intézményeinek vizsgálata során az értekezés a következő kérdésekre kereste a választ: Mely intézmények és tisztségek mutathatók ki az adott városban? Mik voltak a feltételei a tisztségviselésnek? Milyen titulust viseltek a város élén álló tisztségviselők (*quattuorvir iure dicundo* vagy *duumvir*)? Változott-e a város története során a fő magistratusok megnevezése? Mely tisztségek betöltése volt a feltétele a *duumvir* vagy a *quattuorvir iure dicundo* posztjára való pályázásnak? Milyen elemekből, milyen sorrendben épült fel a *cursus honorum*? Mikor került sor az *ordo decurionum*-ba való felvételre? Milyen egyéb tisztségek épülhettek be a *cursus honorum*-ba a *quaestura*, az *aedilitas* és a *duumviratus* közé? Hol volt a helye a karrierben a tűzoltóparancsnokságnak, a *praefectura fabrum*-nak és a *praefectura centonariorum*-nak? Milyen papi méltóságokat ismerünk a városból? Melyek esetében ragadható meg az annuitás, és melyek tekinthetők élethossziglanra szólónak, és van a helyük a tisztségviselők karrierjében? Mennyire sajátította ki a szűkebb elit a papi méltóságokat? További vizsgált területek még: az *apparitores*, a hivatalszolgák (*scribae*, *tabularii*, *praecones*, stb.), valamint a város territoriumának adminisztratív egységei: a *pagusok* (kerületek) és a *pagusok*-ba rendezett *vicusok* (falvak). Itt került tárgyalásra az a kérdés is, hogy élhettek-e attribúált bennszülött közösségek a város territoriumán.

A mindenütt megtalálható intézmények mellett, egyes városokban nem szokványos tisztségviselők is felbukkannak. Ezek értelmezése, hatáskörüknek és az intézménystruktúrában elfoglalt helyüknek tisztázása többnyire csak a Pannonián kívül felbukkanó hasonló esetek vizsgálatával lehetséges.

Ilyen az emonai *aedilis iure dicundo*, melynek az a furcsasága, hogy a *duumvir iure dicundo*-hoz képest *minor potestasszal* rendelkező tisztségviselő volt, mégis megillette a legfőbb méltóságokhoz tartozó *iurisdictio*. A tisztség analógiáit az értekezés szerzője három közép itáliai, egykori volscus város, Fundi, Formiae és Arpinum élén, továbbá Gallia Transpadana attribúált törzsekkel bíró municipiumaiban, Vicetiában (Verona territoriuma) és Brixianban (Brescia) találta meg. A volscus eredetű városokban az *aediles iure dicundo* eredetét a kutatás a közép-itáliai *pagusok* igazgatásában vélte megtalálni (Rudolph 57 sk), és a transpadanaiakban is a város territoriumának igazgatásához kapcsolódik a tevékenységük, még hozzá a római jogú municipiumhoz attribúált latin jogú bennszülött közösségek praefecturájához (itt *duumvir iure dicundo aedilicia potestate*, illetve *praefectus iure dicundo aedilicia potestate* a titulusuk (vö. CIL V 3102, 3938, AE 1954 75 = Ilt X 5, 1). Ezek nyomán az értekezés szerzője úgy véli, hogy az emonai *aedilis iure dicundo* feladatköre a coloniához attribúált *Catari* igazgatásával állhatott összefüggésben. Az *attributio* tényét az is megerősíteni látszik, hogy a határ által kettészelt törzs másik fele a tergestei coloniával hasonlóképp attribúált viszonyban állt, amire feliratos bizonyítékunk is van (CIL V 532 = ILS 6680).

A carnuntumi *curatores thermarum*, a scarbantiai *magister ludorum* és a savariai *servus villicus kalendarii Septimiani* értelmezése ugyancsak Pannonián kívüli, elszórtan felbukkanó analógiák segítségével történik.

Ez a fejezet foglalkozik az autonóm városok előzményét jelentő, forrásokkal gyéren dokumentált *civitates pertegrinae*, és a táborvárosok, az egyes *canabae* szervezetével is.

A városok tárgyalásának harmadik része a városi vezetőréteget vizsgálja. Ezt a téma szempontjából első látásra idegennek tűnő, társadalomtörténeti kitérőt több okból is szükséges volt megtenni. Egyrészt, mert a római császárkorban – miután az állam igazgatásába a senatorok mellé már a lovagokat is bevonták – az egyes állami tisztségek rendspecifikussá váltak. Fennállt a gyanú, hogy ennek a fejleménynek a leképezése bizonyos mértékig a helyi közösségek vezetésében is jelen lehetett. Ezt a a *scribák*nak, és *tabulariusok*nak az *apparitores* soraiból való kiemelkedése, vagy a *curatores thermarum munusokból* való kiválása is igazolni látszik.

Ezek olyan önálló kisebb tisztségekké váltak, melyeket alapvetően már nem az *ordo decurionum* tagjai töltöttek be, hanem a társadalmi hierarchiában az *ordo* alatt következő rétegbe tartozók. Hasonló elkülönülés a császárkultusz testületeiben, a *sevirek* és *Augustalisok* körében is megfigyelhető. A másik ok, ami miatt a vezetőréteggel külön is foglalkozni kellett, az, hogy az e rétegbe tartozók származása, valamint személyes jogi státusza és a város jogállása között összefüggések lehettek. Mivel pedig az általunk vizsgált korszakban az egyének származása ill. jogállása és a személynévviselés között szoros korreláció volt, ez a fejezet a városi vezetőréteg tagjai személynév-viselési szokásainak tanulmányozásából indul ki.

A császárnevet viselők romanizált *provinciálisok* voltak, akik között lehettek városkörnyéki bennszülöttek is. Azt, hogy hová tartozhattak, a *cognomen*jük, vagy az egyéb, származásra utaló adatok: a polgár *tribus* besorolása, *domicilium*ának megnevezése, stb. segíthet eldönteni. Az értekezés szerzője némiképp eltér a császárnevet viselők megítélésében a magyarországi személynévkutatást megalapozó Mócsy András véleményétől: a császárnoment viselőket ugyanis alapvetően auxiliáris veteránok leszármazottainak gondolja, és nem tartja valószínűnek azt, hogy a római császárok a *civitas peregrinák* civil lakossága körében minden ellenszolgáltatás nélkül nagyobb arányban római polgárjogot osztogattak volna. A másik kérdés, amiben a disszertáció szerzője a korábbi kutatással szemben más álláspontot képvisel, az az ún. „észak-itáliai és nyugati származásúak” megítélése, ezen belül is azoké, akik a nyugati, latin jogállású területekre jellemző neveket viselik. Ezek a nevek latinos formájúak ugyan, a gentiliciumok alapját azonban nem itáliai, hanem bennszülött nevek képezték. Ilyen nevek a pannoniai városi vezető réteg egyes tagjainál is felbukkannak. Ezek viselőit bevándorlóknak tartja a kutatás. A disszerens ezzel szemben úgy véli, hogy ha ugyanabban a régióban, ahol ezek a bennszülött névadásra visszavezethető latinizált nevek előfordulnak, egyidejűleg az ezek képzésének alapjául szolgáló bennszülött *cognomen*ek használata is kimutatható, akkor nem feltétlenül kell az ilyen nevek viselőit nyugati kelta, vagy dalmatiai bevándorlónak gondolnunk. Egyrészt azért nem, mert vannak köztük olyan nevek is, amelyek használata kizárólag csak itt mutatható ki (ld. pl. *Foviacius* Aquincumban Kat. 226, 261, 286 és *Fovea Seccae filia*) a *civitas* Boiorumból CIL III 4555; *T. Eppius T. f. Quir. Latinus* a municipium Latobicorumból (Kat. 23, és az *Epo, Eppo* 6 alkalommal ugyanennek a környékéről, stb). másrészt azért nem, mert Pannoniában is felmerül a latin jog meglétének, s az ezzel együtt járó *per honorem* történő római polgárjogszerzésnek a lehetősége, vagyis annak a helyzetnek a megléte, amelyből ez a sajátos névadás következett. (A latin jogú közösségekben tisztség betöltése révén polgárjogot szerzett személyek ugyanis nem császárnoment viseltek hanem a régi nevükből alakították ki a *tria nominát*)

Ugyanebben a fejezetben az értekezés szerzője vizsgálja a városi arisztokrácia összetételét, rokon és egyéb kapcsolatait, és elemzi a mobilitását – demográfiai és szociális értelemben egyaránt –, és megkísérli tisztázni a decurióknak az alattuk lévő társadalmi réteggel, mindezekelőtt a császárkultusz papjaival, a *sevirekkel* és *Augustalisokkal* valamint a hivatalszolgákkal, az *apparitoresszel* való kapcsolatát.

Az összefoglaló fejezetben az egyes városok anyagának összehasonlítására, és összegző értékelésre a következő kérdésekben kerül sor.

2.1. A *civitates peregrinae* áttekintése. Az értekezés számba veszi az innen ismert tisztségeket. A szerző újraértelmezi a *praefectus civitatis* funkcióját. A tisztség csak néhány feliraton bukkan fel, és pedig a Flaviusok koráig katonatisztek: egy centurio (Kat. 35 = CIL III 14387) és egy *praefectus ripae Danuvii* (Kat. 149 = CIL IX 5363) karrierjében, azt követően pedig két *princeps civitatis*, azaz törzsfő címe mellett. Ebből a korábbi kutatás azt a következtetést vonta le, hogy a *civitas peregrinák* Pannoniában a Flaviusok koráig katonai felügyelet alatt álltak, majd akkor megszüntették a bennszülöttek katonai ellenőrzését, és a *praefectus civitatis* funkcióját a törzsi előkelőkre bízták. A szerző a katonai ellenőrzés teóriáját elveti, és

a *praefectus civitatis* tisztét a római területi igazgatás régi, még az itáliai hódítások időszakába visszanyúló intézményére, a *praefectus iure dicundo* feladatkörére vezeti vissza. Ezek Itáliában a *praetor* megbízottai voltak, és a római polgárok ügyeiben bíraskodtak kisebb jelentőségű ügyekben az *ager Romanus* olyan körzeteiben, ahol még nem szerveződtek municipiumok és coloniák – melyek önkormányzata a helyi jelentőségű ügyekben többek között a praetor munkáját is tehermentesíthette volna. A szerző szerint a *praefecti civitatis* minden valószínűség szerint az itáliai *praefecti iure dicundo* tartománybéli megfelelői voltak. Vagyis a helytartó megbízottai voltak, annak bíraskodási jogkörét látták el a számukra kijelölt körzetben a római polgárok ügyeiben olyan vidékeken, ahol még nem léteztek municipiumok és coloniák – melyek előljárói városuk autonómiájából fakadóan alsó szinten maguk gyakorolhatták a jogkört. A bennszülöttekről e tekintetben nem kellett gondoskodni, hiszen nekik megvolt az önkormányzatuk. A helytartó a *praefectus civitatis* posztjára saját belátása szerint bárkit kinevezhetett a római polgárok közül, akit társadalmi rangja, képzettsége, igazgatási-jogszolgáltatási gyakorlata alapján alkalmasnak látott erre a feladatra. Ilyen személyek kezdetben érthető módon elsősorban a hadseregben voltak. A princeps civitatis posztjára kinevezett, általunk ismert *centurio* és *praefectus cohortis* társadalmi rangja egyébként nagyjából meg is felel egy városi előljáró rangjának. Miképpen a *praefecti civitatis* nem katonai ellenőrző feladatokat láttak el, úgy a törzsi előkelők felbukkanása a praefectusi funkcióban sem a civitasok katonai felügyeletének a megszüntetését jelentette az 1. sz. végén, hanem egyszerűen csak azt, hogy a törzsi előkelők soraiban is akadtak már olyan római polgárok, akik a római jogban és igazgatásban való jártasságuk folytán alkalmasak voltak arra, hogy a civitas területén egyre nagyobb számban élő római polgár ügyében ítélkezzenek. Nem volt egyébként törvényszerű, hogy ezzel a rómaiak több generációt várjanak: az alpesi törzsek leigázása után Kr. e. 14-ben Cottius saját királyságát *praefectus civitatum*-ként kapta vissza (Ammian. 15,10,2. ld. még a susai ív feliratát, CIL V 7231), majd ugyanezt a megbízatást ruházta Claudius császár a király egyik leszármazottjára is, M. Iulius Cottiusra. Az utóbbi Iulius neve azt is elárulja, hogy római polgár volt, de nem csak ő, hanem valószínűleg már a felmenője, a volt király is. Ehhez persze az is kellett, hogy a törzsi arisztokrácia feladja a hódítókkal szemben ellenállását és beilleszkedjék az új rendbe. E tekintetben Pannoniában a Flaviusok kora hozta meg a fordulatot. Praefectusokra egyébként ezt követően is szükség volt – ez is azt mutatja, hogy nem katonai természetű feladatuk volt, és nem is a „civilizálatlan, és az államéletben járatlan barbárokat” kellett az új, magasabb követelményekhez szoktatniuk.

2.2. A második rész a városi rangú közösségek fajtáit, a municipiumokat és coloniákat tekintti át. Huszonöt jogállására vonatkozóan rendelkezünk közvetlen forrással Pannoniából, 1-re pedig közvetett adatokból következtethetünk. 24 közösség városi rangját pontosan ismerjük: 6 várost coloniaként alapítottak (*Emona*, *Savaria*, *Siscia*, *Sirmium*, *Poetovio*, *Mursa*), 20-at municipiumként (*Scarbantia*, *Neviodunum* = *municipium Latobicorum*, *Andautonia*, *Halicanum*, *Salla*, *Mursella*, *Mogetiana*, *Carnuntum*, *Aquincum*, *Volg(ae? -um?)*, *Aquae Balizae* = *municipium Iasorum*, *Mursella*, *Faustinianum*, *Cibalae*, *Bassianae*, *municipium Spodent(ia? -um? -iana?)*). Ebből a 20-ból idővel – a Severus korban vagy azt követően – 5 ugyancsak colonia lett (*Carnuntum*, *Aquincum*, *Cibalae*, *Bassianae*, *Brigetio*). Ezeket a kutatás ún. *tituláris coloniákként* tartja általában számon. A városneveknek a város alapítójára utaló jelzője (*Colonia Iulia*, *Claudia*, *Flavia*, etc., *municipium Flavium*, *Aelium*, *Antoninianum*, stb.) – már ahol ezt egyáltalán ismerjük – 9 esetben változott. A jelzőváltozásokat, ha magyarázza a kutatás, többnyire a rangemelésekkel hozza összefüggésbe. Az értekezés szerzője ezzel szemben úgy véli, hogy valószínűleg egyetlenegy esetben sem pusztán cím-változásról van szó, hanem egy-egy olyan nagyobb horderejű változásról, mely valóban a város újraalapításával ért fel. Carnuntum és Aquincum municipiuma a táborvárossal, a *canabae*-val egyesült, ami a városközpont kiterjedésének megsokszorozódását és talán a

territoriumnak is bizonyos fokú bővülését eredményezte. Siscia és Sirmium. esetében is valószínűleg két közösség (egy római colonia és egy bennszülött eredetű közösség) egyesítésére került sor azt követően, hogy az egyesítés akadályát képező jogállásbeli eltéréseket megszüntették. Cibalae és Bassianae „rangemelésének” közelebbi időpontját sajnos nem ismerjük: adataink szerint vagy Septimius Severus, vagy Caracalla alatt lettek colonia. A coloniává válást a disszertáció a *Constitutio Antoniniana* következtében beállott helyzet rendezésével hozza összefüggésbe: Bassianae municipiumát annakidején az *Amantini* törzsének területén alapították. A törzsnek azonban a maradék területen továbbra is létezett az önálló civitas, Polemaios ugyanis még említi. Újabb városról Bassianae mellett azonban az itinerariumok már nem tudnak, következésképp a civitas peregrina Caracalla rendelete folytán római polgárjogot nyert lakói nem őrizték meg immáron római civitasként az önállóságukat, hanem visszakerültek „eredeti” közösségükhöz: a municipium és a civitas egyesülve, együttesen colonia rangot kapott, ami egyúttal a volt civitas privilegizálását is jelentette. Cibalae esetében viszont igazából nem tudjuk, hogy a *Breuci*, avagy a *Cornacates* területén alakították-e ki, emellett mindkét törzsnek tisztázatlanok a territoriális viszonyai is, de talán itt is a bassianae-éhez hasonló okokat állhattak a coloniává válás hátterében.

2.3. A harmadik rész a városok *duumvirek* és *quattuorvirek* által történő vezetésének jogi összefüggéseit vizsgálja. A rómaiak fontosnak tartották, hogy a város jelölésére használt szavakból a város eredete is kiolvasható legyen. Hasonlóképp nemcsak jelölő, hanem megkülönböztető funkciója is volt a város élén álló választott tisztségviselők megnevezésének is: a tapasztalatok szerint a római coloniák élén duumvirek, ezzel szemben a latin coloniák élén quattuorvirek álltak. A municipiumoknál ez pontosan fordítva volt: a quattuorvirek jelentették a teljes jogú római municipiumokat (legalábbis a szövetséges háború után, ezek váltak meghatározvák), ezzel szemben a duumvirek általi vezetés eredetileg a latin municipiumok sajátja volt. Duumviri-vezetést a rómaiaknál olyan municipiumok kaptak, amelyeket az ager Romanuson szerveztek római polgárok kisebb településeiből: *forumokból*, *conciliabulumokból*, *praefecturákból*, elszorvadt városokból, melyeket előzetesen római telepésekkel erősítettek meg, deductio nélküli újraalapítással. Caesar egységesítő szándékokat is hordozó törvénye már bizonyos fokig a duumvirek általi vezetést preferálta, és az azt követő időben vissza is szorult a quattuorvirek-vezette városok alapítása. Igazából véve Hadrianus támasztotta fel, amit némelyek a császár régi dolgok iránti vonzódásával magyaráznak. A disszertáció szerzője szerint azonban semmiképp sem véletlen, hogy a quattuorviratus kérdése a városok élén éppen az ő uralkodása alatt került előtérbe, de ennek semmi köze a császár kuriózumok iránti érdeklődéséhez, sokkal inkább a municipiumok eredetéhez. Quattuorvirek Italiában ugyanis az intézmény klasszikus időszakában, a szövetséges háborút követően, olyan városok élére kerültek, amelyek római municipiummá válásukat megelőzően vagy latin városok, vagy szövetségesek, tehát szuverén államok voltak. Ugyanezt az alapelvet követték Gallia Cisalpina latin jogú közösségeivel szemben is, amikor Kr. e. 49-ben Caesartól megkapták a római jogot, és római municipiumokká alakultak át. Ha mindezeket szem előtt tartjuk, világos, hogy a tartományokban miért Hadrianus alatt került előtérbe a quattuorvirek általi vezetés problémája. Caesar és Augustus alatt még elsősorban kolonizáció folyt. A Flavius császárok, Caesar kezdeményezését folytatva a latin jog adományozásával éltek bőkezűen, és az ő polgárjogpolitikájuk érett be a Kr. u. 2. század első évtizedeire, másképpen fogalmazva: a flaviusi alapokkal megerősített helyi közösségek „önerős fejlődés” eredményeként hozzávetőlegesen ekkorra romanizálódtak, és váltak alkalmassá arra, hogy római jogú *municipium*ként elismertessenek. Ehhez természetesen Hadrianus újszerű szemlélete is kellett, amely szakított a hagyományos Róma- és Italia-központú felfogással, és a császár legfőbb kötelességének a birodalomlakókról való gondoskodást tekintette.

Pannoniában 15 városból van adatunk a város élén álló választott tisztségviselőkről. 12 vá-

ros élén *duumvirek* álltak (Emona, Poetovio, Savaria, Scarbantia, Vindobona, Brigetio, Aquincum, municipium Latobicorum, Siscia, Sirmium, Bassianae, Mursa), három élén pedig *quattuorvirek* (Carnuntum, Mogetiana, Aquae Balisae = municipium Iasorum), de ezen kívül Emonában és Poetovióban is felbukkan egy-egy quattuorvir, mindkettő a colonia születését követő időszakból. A *quattuorvirek* és *duumvirek* megoszlása az egyes városok között a következő: Az összes colonia élén duumvirek álltak, kezdetben azonban kettőnek, Emonának és Poetoviónak egy ideig quattuorviri vezetése volt, és csak később kapott duumvir-alkotmányt. Duumvirek álltak ezen kívül Scarbantia, a municipium Latobicum = Neviodunum, Vindobona, Brigetio és Aquincum municipiumai élén is.

A coloniákra vonatkozó adatokat szembeesítve az Itáliából és Gallia Cisalpinából ismert elvekkel és gyakorlattal, az értekezés szerzője megállapítja, hogy a pannoniai coloniák – eltekintve a Severus-korban colonia rangot kapott Cibalae-tól és a 3. század végén rangemelésben részesült Brigetiótól, melyekről nincsenek elegendő adataink – név szerint: Emona, Savaria, Siscia, Sirmium (e két utóbbi mind a flaviusi, mind a septimiusi korszakában), Poetovio, Mursa, majd a Severus-kori rangadományozást követően Carnuntum, Aquincum, és Bassianae is *coloniae civium Romanorum* voltak. Emona és Poetovio azonban, ezt az állapotot megelőzően egy rövid ideig *colonia iuris Latini* lehetett. A szerző úgy véli, hogy Poetovióban a legióstábor felszámolásakor először talán csak egy kisebb deductióra került sor, és a telepésekkel megerősített canabae colonia iuris Latini lett. A későbbi, még egyazon generáción belül bekövetkező státuszváltás pedig egy második, talán nagyobb szabású veterántelepítéssel állt összefüggésben, ezt egy *vet(eranus) leg(ionis) II adi(utricis) deduct(us) c(coloniam) U(lpian) T(raianam) P(oetovionensem) mission(e) agr(aria) II* formulát tartalmazó felirat is megerősíti (Kat. 66). Emona alapításánál – hasonlóképp, mint Poetoviónál – ugyancsak számításba jöhet egy legióstábor felszámolása, bár egyelőre még a tábor maradványait nem találták meg, és ezért a felszámolt tábornak a városalapításban játszott szerepéről valamint a deductióról vitatkozik a tudomány. Savariának a lakossága itáliai eredete szól a római jog mellett, Siscia, Sirmium, és Mursa esetében veterán deductióval kell számolnunk.

A quattuorvirek-vezette municipiumok – Carnuntum, Mogetiana, és Municipium Iasorum – római jogú municipiumok voltak. A duumvirek-vezette municipiumokat már nehezebb megítélni. Valószínű, hogy a katonai táborok mellett keletkezett településeken a *cives Romani consistentes* közösségei a tábor felszámolásakor római municipiumi rangot kaptak.

2.4. A szerző rendszerező áttekintést ad a pannoniai városok intézményeiről, és egybeveti a az itteni forrásokból levonható következtetéseket a nemzetközi kutatás eredményeivel.

2.5. A fejezet a pannoniai városi elitet jellemzi. Vizsgálja etnikai és szociális összetételét, családi kapcsolatait, mobilitását. Megállapítja, hogy a vezető rétegen belül már kezdetben, a város alapításakor is meglévő szociális különbségek két-három generáció alatt igen látványossá váltak. A 2. század első felében és annak derekán a nyugat-pannoniai városokban: Sisciában, Poetovióban, Savariába, s rövidesen majd Carnuntumban, Mursellában (Pannonia superior), Mursában, a 2. sz. végén-3. században pedig már Cibalaeban, és Aquincumban is megjelennek a feliratokon a lovagok. Melléjük a rómaivárosi öt bírói decuriába beválasztottak, az *allecti in V decurias*, és az egy-egy személy által egyszerre két- vagy több városban abszolválta *cursus honorum*ok, továbbá az egyes városok javára tett bőkezű magánadományok is jelzik a pannoniai városi elit erősödését. Néhányan a birodalmi arisztokráciába emelkedtek: egy neviodunumi decurio procurator lett, egy sirmiuminak az apja volt procurator, M. Valerius Maximianus poetovioi lovag pedig a tartományból elsőként került a szenatori rendbe. A látványos növekedés jelentős földbirtokkoncentrációt feltételez. A Borostyánút és egyes Száva-menti városokban (Emona, Siscia, Savaria, Scarbantia), ahol egyes decuriók és

Augustalisok szoros kapcsolatát az aquileiai vállalkozó familiákkal a névazonosság is jelzi (vö. Barbii, Caesernii, Canii), a kereskedelem révén felhalmozott tőke vándorolt a földbirtokba. A két utóbbi kérdéssel a kutatás többször is foglalkozott. Míg a Kr. u. I. század első felében és derekán az Aquileiaiak és természetesen a helybeliek számára is még a Borostyánút menti táborok, ellátása jelentette a nagy üzletet, az I. sz. végétől kezdve a Duna vonalához felsorakozó katonaság kínálta ugyanezeket a lehetőségeket. A veteránok egy része kihasználta a katonai szolgálata során szerzett helyismeretét és canabae-beli kapcsolatait. A limes mentén – úgy tűnik – egyes városokban, pl. Aquincumban nem alakult ki nagybirtok. Az itteni decuriók gazdagságának forrását fokozottabban az üzlet jelentette. Egyes familiák, pl. a *Titii*, *Antonii* a vámbérletekben is részesedést szereztek. A 3. századra némely pannonia városok vezető familiáinak kapcsolatai már átnyúltak a provincia határokon, és Moesia, Dacia hasonló helyzetben lévő családjaival egyetemben a dunai tartományokban egy regionális arisztokrácia kezdett formálódni.

2.6. A pannoniai kolonizáció és municipalizáció többfázisú folyamat volt. A közlekedés két fő útvonala, a Borostyánút és a Száva menti városok alapításával kezdődött (*Emona*, *Savaria*, *Scarbantia*, *Neviodunum*, *Andautonia*, *Marsonia*? *Sirmium*) a Iulius-Claudius dinasztia és a Flaviusok alatt, majd – a tartomány belsejében fekvő táborok felszámolása, és a csapatoknak a Dunához való áthelyezés következtében – a felhagyott táborhelyek településeinek, és a limes menti táborok szomszédságában keletkezett új falvaknak a várossá szervezésével folytatódott (*Poetovio*, *Salla*, *Mursa*, *Aquincum*) Traianus és Hadrianus alatt. A szerző szerint ugyanakkor ez a folyamat nem csupán municipiumok és coloniák alapítását jelentette, hanem – több jel is arra mutat – a latin jognak a bennszülött közösségekre való kiterjesztése is része volt. Erre utaló jelek Nyugat- és Észak-Pannonia széles sávjában vannak: a Száva és a Dráva völgyében *Emona*, *Neviodunum*, *Andautonia*, *Siscia* bennszülött közössége és a *civitas Iasorum* esetében, a Borostyánút mentén *Poetovio*, a *Boii* továbbá ezek keleti szomszédja, az *Azali* esetében. Pannonia délkeleti, keleti sávjából egyelőre nincsenek kellő egyértelműséggel értékelhető adataink. A városfejlődés második szakaszában nyerték el a római municipiumok rangját a megelőző fázisban vélhetően latin jogot nyert nagy civitasok, a *Boii* – *Carnuntum* központtal, a *Iasi* – *Aquae Basissae*-vel, és az *Azali* minden bizonnyal *Mogetianával*. A Hadrianus utáni kései municipiumalapítások (*Cibalae*, esetleg *Bassianae*, már anennyiben nem Hadrianus alatt kapott városi rangot) vagy Pannonia inferior elmaradottabb urbanizációjával magyarázhatók, vagy esetleg azzal, hogy itt már egy második municipium kialakítására került sor a *civitas Breucorum* nagy kiterjedésű territoriumából (ez nem példa nélküli Pannoniában, hiszen a *Boii* szállásterületén is több város szerveződött egymást követően). Ezek a városalapítások egyébként jellegüket illetően még az első két fázishoz kapcsolódnak. A harmadik szakaszt a *canabae*-szervezetek municipiumokká való átalakítása jelentette (*Vindobona*, *Brigetio*). Az utolsó fázist a Constitutio Antoniniana (Kr. u. 212) által beállott új helyzet rendezése jelentette. A római polgárjog kiterjesztése a birodalomlakók szabad rétegére a bennszülött és a latin *civitasok* római civitasokká válását eredményezte. Ennek következtében esetenként sor kerülhetett egyes civitasok és a területükből egykoron kihasított municipiumok egyesítésére és colonia rangra emelésére (*Cibalae*, *Bassianae*). Ez azonban nem volt törvényszerű: a *civitas Eraviscorum* – úgy tűnik – önálló közösség maradt Kr. u. 212 után is.

A latin jog Pannoniában való meglétének kérdése mindössze két alkalommal és csak ötletszerűen merült fel a kutatásban (Mócsy A. Bevölkerungjában *Neviodunum* és *Andautonia* esetében, Nagy Tibornál *Aquincum* kapcsán). A nyugati tartományok és Pannonia személynévadásban megmutatkozó jelentős eltérések miatt azonban mind a hazai, mind a külföldi, pl. a román kutatásban is az elfogadott nézet az, hogy a dunai tartományok fejlődése más volt, mint a nyugatiaké, itt nem volt latin jog. Ezzel szemben az értekezés szerzője úgy véli, hogy a városok quattuorvirek által történő vezetése – a két Borostyánút menti coloniánál, *Emonánál*

és Poetoviónál közvetlenül, a carnuntumi, Aquae Balisae-i és mogetianai municipiumnál közvetett módon, a fejlődés megelőző stádiumára vonatkozóan – a latin jog meglétére utal. Ugyanerre utal továbbá egyes decuriók személyneve (az *Eppo* → *Eppius* típusú gentilicium képzés, mely azon területek névhasználatára jellemző, ahol a polgárjogszerzés *per honorem* történt), és egyes közösségek (*Latobici*, *Varciani*) kései önálló csapatállítása is. A bennszülöttek attribúciójára is vannak közvetlen és közvetett adataink. Az előbbire az *emonai aedilis iure dicundo* tiszte, melynek analógiáit a Gallia Transpadana területén élő, attribuált közösségeknél Vicetiában (Verona territoriuma) és Brixíában (Brescia) találjuk meg két *Illvir i. d. a(edilicia) p(otestate)* és egy *praef(ectus) i. d. aedilic(ia) potest(ate)* esetében, melyek ugyancsak az aedilisek iurisdictionóját bizonyítják, ld. fentebb; a *lex Pompeia* alapján Kr. e. 89-ben latin jogot nyert Gallia Transpadana városai Caesartól római jogot kaptak, attribuált közösségeik azonban latin jogúak maradtak). Az utóbbira egy sor önálló *civitas peregrina* forrásokból (pl. Ptolemaios művéből) való eltűnése mutat a területükön foganatosított városalapításokat követően (*Latobici*, *Varciani*, *Serretes*, *Serrapilli*, *Segestanoi*, *Sirmienses*). A bennszülött közösség városhoz való csatolása viszont olyan igazgatási problémát eredményezett, amit a rómaiak gyakran a latin jog alkalmazásával oldottak meg. A folyamat nagyjából a következőképp vázolható: Emona Tiberius alatt valószínűleg latin deductiós colonia lett. A latin jognak a helyi bennszülött lakosságra való kiterjesztése viszont már nagy valószínűséggel a Flaviusok municipalizációs politikájának része volt. A *ius Latii* pannoniai feltételezésében egyébként nincs semmi rendkívüli, hiszen Itáliát a Flaviusok korában már legalább háromnegyed karéjban olyan tartományok vették körül, amelyek lakossága latin jogú volt. 73/74 folyamán Vespasianustól már Hispania bennszülött közösségei nyerték el ezt a kiváltságot. Páldák sora, különösképpen is az alpesi tartományok esetei mutatják, hogy a latin jog kiterjesztésének nem feltétlenül a bennszülött társadalmak fejlettsége és előrehaladott romanizáltsága volt a mozgatója, hanem a politika, hiszen egyes közösségek már a hódítás időszakában latin jogot kaptak. A kései Augustus-kor és Tiberius uralkodásának első időszaka után a 68/69-es polgárháború újra megnövelte a pannon-dunai térség jelentőségét. Ezt követően pedig az itteni határok mentén zajló háborúk nyomatékossították újra és újra azt. Pannoniai kolonizációja és municipalizációja tehát – már ami az itt alkalmazott technikákat és jogeljárásokat illeti – alapvetően nem különbözött a nyugati tartományokétól, legfeljebb – a régió stratégiai jelentősége folytán, és az itt koncentrálódó, veterán eredetű lakosságelem következtében – gyorsabb volt annál, és nagyobb számú teljes autonómiával bíró várost eredményezett.

KONFERENCIA

Bollók János emlékkonferencia

Budapest, 2003. november 6-9.

November 6.

Hans Schwabl: *Über das Venusproomion des Lukrez*

Harmatta János: *Das Grabstein eines awarischen Fürsten in der Margareten-Insel*

Vekerdi József: *Bollóks Übersetzung des Fürstenspiegels von Sankt Stephan*

Kurt Smolak: *Pamphilus, Gliscerium et Birra: eine ovidianische Bibelparodie aus dem Mittelalter*

Christine Harrauer: *Aietes. Ein Beitrag zu den Charakterzeichnungen des Apollonios Rhodios*

Ritoók Zsigmond: *Dikaion und Desillusion*

Erich Woytek: *Sallust, Bellum Catilinae 52, 11: Text und Kontext*

Bolyki János: *'Never repay evil with evil' Ethical Interaction between the novel Joseph and Aseneth, the Bibel and the Apocryphal Acts*

Adamik Tamás: *Veturia, unicuba, uniuga (CLE 558; CIL III, 3572)*

Havas László: *II. Szilveszter klasszikus műveltsége*

Tar Ibolya: *Das Gedicht als wirkende Kraft*

Tegyey Imre: *Tertullianus, Minucius Felix und die Dämonen*

Kertész István: *The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World*

November 7.

Szepessy Tibor: *Az Acta Xanthippé narratív modellje*

Havas Lászlóné: *A latin mint szaknyelv oktatásának néhány kérdése*

Gereben Ferenc: *Kellenek-e manapság a klasszikusok? (Művelődésszociológiai töprengések)*

Szöke Ágnes: *Bollók János, a latinoktatás segítője*

Öze Sándor: *Egy végvári katonáról*

Dukkon Ágnes: *A hónap- és évszakábrázolások megjelenése a Carmina Burana verseiben*

Bárczi Ildikó: *Tempus Perditum – Későközépkori prédikációirodalmunk egyetemes irodalomtörténeti összefüggéseiről*

Vargyas Péter: *Dareios adóreformja és a persepolisi kincstári táblák*

Dezső Tamás: *Asszír katonai hírszerzés*

Gesztelyi Tamás: *Idősebb Plinius a Mátyás-kori Magyarországon*

Mayer Gyula: *Janus-problémák*

Ösz Ferenc: *Comenius utolsó művének magyar vonatkozásai*

Cser András: *A késő-középkori didaktikus latin nyelvtanokról*

Takács Miklós: *A balkáni vlachokról*

Dér Balázs: *Egy elveszett Jeromos-hely Szt. Gellértnél*

Szovák Kornél: *Szent István Intelmeinek kódexei*

Thoroczkay Gábor: *Árpád-kori nyugati elbeszélő forrás*

Farkas Zoltán: *Alexios Despotés*

Pohlne Zsupán Edina: *Éden. A földi Paradicsom, ahogy Bizáncban látták*

Ittész Dániel: *Vates Apollinis. A horatiusi Apollo-ábrázolás az ódák negyedik könyvében*

November 8.

- Bolonyai Gábor: *Lysias 17. beszéde*
 Kendeffy Gábor: *Cicero, Apuleius, Lactantius*
 Domány Judit: *Agón-helyzetek Theokritos költeményeiben*
 Krähling Edit: *Fehér foltok a lírai költészet hagyományozásában*
 Angyal Mónika: *Adalékok a Pantheon építészeti koncepciójához*
 Fehér Bence: *Mérési hibás adatsorokból helyes végeredményt? Claudius Ptolemaios dilemmái*
 Gelenczey-Miháltz Alirán: *A törvények beszéde és az istenség szózata Platón Kritónjában*
 Kovács Péter: *Herodianus és Pannonia*
 Kopeczky Rita: „*Honestior auriga, clientes propugnant*” (Tac. Agr. 12, 1)
 Mészáros Tamás: *Megjegyzések az Antiphón-kérdéshez*
 Földváry Miklós: *Csillagászati fejezetek az ezredforduló monasztikus szabályzataiban*
 Borhy László: *A brigetiói mennyezetfestmény és a kupolaszimbolika*
 Gábor Ágnes: *A Pythagoras-beszéd és kontextusa (Ov. Met. XV.)*
 Frenyó Zoltán: *Az asztrológiától a kereszténységig. Firmicus Maternus-problémák*
 Adamik Béla: *Romanizáció és hivatalos nyelvhasználat*
 Ladányi-Turóczy Csilla: *Ovidius örökség a középkori szerelmi levelezésben*
 Hegyi W. György: *Fas és mos*
 Rihmer Zoltán: *Megjegyzések a Codex canonum Ecclesiarum orientalium latin nyelvéről*
 Ittész Máté: *Megjegyzések a mykénéi görög nyelv igeragozási rendszeréhez*
 Ferenczi Attila: *Az Aeneis XIII. éneke*
 Simon Zoltán: *Calpurnius Siculus és a reneszánsz pásztorköltészet*
 Horváth László: *Egy új hapax? (Hyp. IV. Col. V. 8.)*

November 9.

- Gangó Gábor: *A klasszikus antikvitás Eötvös József történetfelfogásában*
 Barth Dániel: *A permanens félelem hiedelem- és szokásszervező szerepe a kora újkori népi kultúrában*
 Gintli Tibor: *Krúdy regényeinek világa*
 Sepsi Enikő: *Zeuxis szőlői*
 Lakatos Bálint: *Egy XVI. századi humanista, Megyericsi János feliratgyűjtései*
 Bollók Ádám: *Az Annales Bertiniani 839-es „Rhos” követsége és a magyarok*
 Máté Zoltán: *Nyelvi tervezés Japánban*
 Kovács Péter: *A Lucanus-szöveg-hagyományhoz*
 Laczkó Krisztina: *Problémák és lehetőségek a tulajdonnevek helyesírásában*
 Kosztolánczy Tibor: *Egy úri hölgyről (Batthyány Ella és a Nyugat)*
 Körösi Imre: *Boldogtalan-e Catullus, és ha igen, miért nem?*
 Bozsonyi Károly: *Statisztikai módszerek a szövegelemzésben*

XIX. Nemzetközi Limeskongresszus

Pécs 2003. szeptember 1–8.

A hazai ókortudomány utóbbi évtizedeinek legjelentősebb eseménye volt a Pécsen tartott Limeskongresszus, amelyet utoljára 27 évvel ezelőtt rendezhetett meg Magyarország. A kongresszus méreteire jellemző, hogy a 27 országból érkezett előadók három szekcióban összesen közel százötven előadást tartottak. Ezzel a magyarországi volt a legnagyobb az 1949 óta megrendezett kongresszusok történetében. A kongresszushoz számos szakmai kirándulás kapcsolódott a római Pannonia illetve a Tiszavidék szarmatta emlékéanyagának megtekintésére. A kongresszus tiszteletére több kötet is napvilágot látott. A Limeskongresszus részletes programja az alábbi honlapon tekinthető meg: <http://limesxix.btk.pte.hu/>

Xenophón

Kerekasztal az első magyar nyelvű Xenophón-összkiadás megjelenése alkalmából. A rendezvény helyszíne: ELTE Tanári Klub, Szerb utca 21–23. 1. emelet, 2004. január 14.

Az elhangzott előadások:

Németh György: *Megnyitó*

Ritoók Zsignond: *Xenophón, az író*

Sarkady János: *Xenophón, a történetíró*

Gelenczey-Miháltz Alirán: *Hierón*

Lőrincz Ádám: *Xenophón és a harag*

Gradwohl Edina: *A vadászatról*

Nemes Júlia: *Xenophón Peri hippikése – szöveg és gyakorlat*

Keisz Ágoston: *A zablától a lovasság reformjáig*

Németh György: *Xenophón és a fiúk*

Németh György

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú – elsősorban egyetemi és múzeumi – kiadványokat ismertetünk, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek, vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak „titkossá”. Célunk az, hogy e kötetek terjesztését adataik pontos közlésével elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nem csak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus, könyvkiadói viszonyokra és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsinos lenne, ha a bemutatást írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (*kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám*), és a kiadvány *mennyibe kerül*. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertessük azokat olvasóinkkal (Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszék, 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.).

A rovatot összeállította Németh György

Eutropius: Róma rövid története. Fordította Teravagimov Péter. A fordítást ellenőrizte és az utószót írta Ferenczi Attila. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 121 old. HE 890 ISBN 963 208 836 0. Ára 1500 Ft.

Ferenczi Attila: Valerius Flaccus és az epikus hagyomány. Apollo Könyvtár 24. Argumentum Kiadó, Budapest, 2003. 224 old. ISBN 963 446 262 6. Ára 1500 Ft.

Fung Yu-lan: A kínai filozófia rövid története. Szerkesztette Derk Bodde. Fordította Antóni Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 448 oldal. ISBN 963 389 479 4. Ára: 3280 Ft.

Hamar Imre – Salát Gergely (szerk.): Kínai nyelv és irodalom. Tanulmányok Csongor Barnabás 80. születésnapjára. Sinológiai Műhely 4. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 319 old. ISBN 963 506 559 0, Ára 2500 Ft.

Herbert, Zbigniew: Labirintus a tengerparton. Fordította Mihályi Zsuzsa. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003. 336 old. ISBN 963 07 7469 0. Ára: 1500 Ft.

A kiváló lengyel költő és esszéíró posztumusz tanulmánykötete a görög-római antikvitásról.

Herman József: Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja. Magyarra fordította Szíjj Ildikó. TINTA Könyvkiadó, Budapest, 2003. 107 old. ISBN 963 9372 63 3. Ára 1680 Ft.

H. Kérdő Katalin – Tóth János Attila: Római kori rakpart maradványai a hajógyári-öbölben. Régészeti értékeink. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 16 old. ISBN 963 212 305 0.

Horváth István – Nagy Levente: Esztergomi fokozott és kiemelt jelentőségű középkori emlékei (Várhegy, Víziváros, királyi város, Kovácsi, Szentkirály és Szentgyörgymező). Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 16 old. ISBN 963 212 304 2.

Kelly, J. N. D.: Szent Jeromos élete, írásai és vitái. Fordította: Nemes Krisztina. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Budapest, 2003. 522 old. ISBN 963 9484 80 6. Ára 2900 Ft.

Kőszeghy Miklós: Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003. 204 old. ISBN 963 9494 11 9. Ára 1980 Ft.

Luft Ulrich (szerk.): Istenek, szentek, démonok Egyiptomban. Hellénisztikus és császárkori vallástörténeti szövegek. Fordította és a jegyzeteket írta: Almásy Adrienn, Bechtold Eszter, Dembitz Gabriella, Egedi Barbara, Hasznos Andrea, Kiss Enikő, Luft Ulrich, Molnos Anett, Strurovits Andrea. Kairosz Kiadó, Budapest, 2003. 428 old. ISBN 963 9484 76 8. Ára 2900 Ft.

Tartalom: Diodóros: Bibliothéké I. könyve 49. Kanópuszi dekrétum 203. Bentres sztélé 217. János apokrifon 229. A Logosz teleiosz kopt töredéke 261. Apa Senuti életrajza 275. Abba Dániel élete 325. Salamon testamentuma 343.

Martialis, Marcus Valerius: Költők, ringyók, pojácák. Válogatott epigrammák. Válogatta, fordította és az utószót írta Csehy Zoltán. Kalligram, Pozsony, 2003. 224 old. ISBN 80-7149-602-2. Ára: 2000 Ft / 230 Sk.

Nagy Levente: Római kori villa és késő római sírkamra Kővágószőlősen. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 16 old. ISBN 963 212 299 2.

Nagy Levente: Római település és késő római erőd Tokodon. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 16 old. ISBN 963 212 200 x.

N. Hudák Krisztina – Nagy Levente: A pécsi 1. sz. ókeresztény sírkamra. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 16 old. ISBN 963 212 303 4.

Notitia utraque cum orientis tum occidentis ultra Arcadii Honoriiue Caesarum tempora. A facsimile kiadást készítette és a kísérő tanulmányt írta Borhy László. Pytheas Kiadó és Nyomda, Budapest, 2003. 180 facsimile oldal, 92 színes fametszet, 116 oldal tudományos kommentár. ISBN 963 74083 05 5. Ára 45000 Ft. Díszkiadás 65000 Ft.

Az 1552-ben Bázélban, Hieronymus Frobenius műhelyében készített *editio princeps* hasonmás kiadása. Internet: www.pytheas.hu. Megrendelhető: pytheas@axelero.hu

Pannonica provincialia et archaeologia. Studia sollemnia auctorum Hungarorum Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli Archaeologici ser. nov. 1. Editio Musei Nationalis Hungarici. Budapest, 2003. VIII + 576 oldal. ISBN 963 9046 82 0.

Passim. Filozófiai folyóirat 5, 2003/1.

A kötetben található tanulmányok *A hellénizmus és a kései antikvitás filozófiája és vallástörténete* című konferencián (Debrecen, 2001. április 28–29.) hangzottak el.

Ringer Árpád – Nagy Levente: Középső paleolit kovabánya Miskolc, Tűzkövesen. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 16 old. ISBN 963 212 301 8.

Ruscu, Ligia: Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum. Hungarian Polis Studies 10. Debrecen, 2003. 128 old. XXIX tábla. ISBN 963 472 773 5. Ára 2500 Ft.

Sáry Pál: Bűnvádi eljárások az Újszövetségben. 2. átd. kiad. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 239 old. ISBN: 963361497X. Ára 1850 Ft.

Sáry Pál: Keresztre feszítés az ókorban. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 128 old. ISBN 963 361 541 0. Ára 1200 Ft.

Test – Lélek – Tér. Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének Kiadványa. Tom. XXXIX. Red. I. Bitskey et L. Imre. Debrecen, 2001. ISBN 963 472 578 3. Megrendelhető: taremese@dragon.klte.hu.

Ókori tárgyú tanulmány: D. Tóth Judit: Apokaliptikus testek és terek feminista módra 22-36.

Sztratón: Kölyökmúzsza avagy a fiúszerelem művészete (A Görög antológia XII. könyve). Magyarra átültette, a függelékét és az utószót írta Csehy Zoltán. Kalligramm Könyvkiadó, Pozsony, 2002. 319 old. ISBN 80-7149-465-8. Ára 1800 Ft.

Takács László: Irodalmi élet a Nero-kori Rómában. Studia Classica. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba, 2003. 282 old. ISBN 963 9296 78 3. Ára: 1650 Ft.

Tonhaizer Tibor: Filozófiatörténet. (A teológia segédtudományai c. sorozat) Sola Scriptura Lelkészképző és Teológiai Főiskola, Budapest, 2002. 311 old. ISBN 963 7427 67 8. Megrendelhető: solascr@ella.hu

Tonhaizer Tibor: Egyetemes vallástörténet. (A teológia segédtudományai c. sorozat) Sola Scriptura Teológiai Főiskola, Budapest, 2003. 317 old. ISBN: 963 212 168 6. Megrendelhető: solascr@ella.hu

Várady László: Die anders verlaufene Geschichte II. Kontroverse Bereiche im Politikum der Antike. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 129 old. ISBN 963 05 8015 2. Ára: 2490 Ft.

Vicze Magdolna – Nagy Levente: Bronzkori és vaskori földvár Érd-Százhalombattán. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 16 old. ISBN 963 212 302 6.

Xenophón: Filozófiai és egyéb írásai. Szerkesztette, az utószót írta és a név- és tárgymutatót készítette Németh György. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 800 old. ISBN 963 389 496 4. Ára 3980 Ft.

Tartalom: Lakoma (Németh György) 7. Emlékeim Szókratészről (Németh György) 105. Szókratész védőbeszéde bírái előtt (Németh György) 245. Kürosz nevelkedése (Fein Judit) 255. Agészilaosz (Agócs Péter) 515. Hierón, avagy a zsarnokságról (Gelenczey-Mihálcz Alirán) 545. A lovásatról (Lőrincz Ádám) 569. A lovassági parancsnok feladatairól (Keisz Ágoston) 593. A vadásatról (Gradwohl Edina) 619. A bevételekről (Németh György) 653. Jegyzetek, Bibliográfia, Utószó, Név- és tárgymutató.

HÍREK

A 2003. szeptember 22-től október 3-ig terjedő időszakban a Károli Gáspár Református Egyetem Ókortörténeti Tanszékének vendége volt Lukas Thommen, a baseli Seminar für Alte Geschichte beosztott professzora. Lukas Thommen *Das Partherreich – Antike Herrschaft zwischen Orient und Okzident* címmel tartott blokkszemináriumokkal kísért előadást. Ez utóbbiak, az előadásban érintett kérdések mellett, a következő nagyobb témakör köré csoportosultak: *Begegnung orientalischer und westlicher Mächte und der im Zuge dieser Konfrontation ablaufenden Akkulturationsprozesse*. L. Thommen baseli professzor a KRE BTK Ókortörténeti Tanszékének szervezésében tartott – immár második – budapesti előadás-sorozata jelentős előrelépés a két tanszék mindinkább kiteljesedő, az oktatók cseréjében is megnyilvánuló együttműködésében.

Bíró Mária

Felhívás

A Magyar Patrisztikai Társaság 2004. június 24-27. között rendezi IV. tudományos konferenciáját az ókori kereszténységről. Idei témája: „És emberré lett. Az európai emberkép keresztény alapjai.” Helyszíne: Kecskeméti Piarista Rendház és Gimnázium.

Érdeklődni az alábbi címen lehet: mpt.konferencia@freemail.hu

Következő számunk tartalmából:

Krähling Edit: Simónidés a kortársak és az utókor megítélésében (PhD disszertáció tézisei)

Forisek Péter: Censorinus és műve, a *De die natali* (PhD disszertáció tézisei)

Kérjük kedves szerzőinket, hogy PhD tézisüket lemezen és nyomtatott változatban is küldjék el címünkre, és a tézisekhez mellékeljék az alábbi adatokat:

- A doktori iskola pontos megnevezése
- A témavezető neve és egyetemi/kutatói beosztása
- A disszertáció angol nyelvű címe

Németh György

Bulletin of Ancient Studies

No. XIII.

Editor-in-chief: György Németh

Editors: Péter Forisek, Ágoston Keisz

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communications in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communications from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalist and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary.

Contents of the present number:

New Generation (The abridged versions of four PhD dissertations)

Liptay, Éva: The System of Taxation in Middle-Egypt Egypt	3
Gelenczey-Miháltz, Alirán: Hieron or the tyrannical Lógos	13
Patay-Horváth, András: Metal Attachments in Archaic and Classical Greek Marble Sculpture	19
Szabó, Edit: The Administration of the Cities of Pannonia. Urbanization, Self-Government and Urban Elite from the 1 st until the 3 rd centuries A.D. Based on the Inscriptions.....	22

Conference

Conference in Honour of János Bollók	31
19 th International Conference on the Limes	33
Conference on Xenophon	33

<u>Top Secret Publications</u>	34
--------------------------------------	----

News

Lectures at the University of Karoli	38
4 th Conference on Patristics in Kecskemét.....	38

T a r t a l o m

Utánpótlás

Liptay Éva: Az adózás rendszere Egyiptomban a Középbirodalom idején	3
Gelenczey-Miháltz Alirán: Hierón avagy a türannikus logosz	13
Patay-Horváth András: Fémapplikációk az archaikus és klasszikus kori görög márványszobrászatban – különös tekintettel a Kr. e. V. sz. oromcsoportjaira	19
Szabó Edit: A pannoniai városok igazgatása. Urbanizáció, önkormányzat és városi elit a Kr. u. 1-3. században.....	22

Konferencia

Bollók János emlékkonferencia.....	31
XIX. Nemzetközi Limeskongresszus	33
Xenophón konferencia.....	33

<u>Szigorúan titkos kiadványok</u>	34
--	----

Hírek

Előadások a Károli Egyetemen	38
IV. Patrisztikai konferencia Kecskeméten.....	38